

Poděkování

V případě kolektivního díla je na jeho individuálních přispěvatelích, aby v poznámkách vyslovili svoje poděkování. Editor celého díla má však právo na to, aby jeho poděkování bylo vytištěno na začátku. Rád bych tedy poděkoval za pomoc a spolupráci těmto jednotlivcům a institucím: fakultě moderní historie Oxfordské univerzity; rektorovi oxfordské Jesus College; mé literární agentce GeorGINě Capelové; Petru Strausovi a Tanye Stobbsové, mým redaktorům u Macmillana, a Glenu O'Harovi z Jesus College (za jeho nenahraditelnou pomoc při vyhledávání materiálů pro úvod této knihy a kapitolu, jíž jsem autorem); můj dík patří také Vivien Bowyerové z Jesus College. Zvláště jsem zavázán doktoru Christopheru Andrewovi z cambridgeské Corpus Christi College, profesoru Jonathanu Clarkovi z University of Kansas, profesoru Royi Fosterovi z Oxfordské univerzity, doktoru Johnu Stevensonovi z oxfordské Worcester College a profesoru Normanu Stoneovi z Oxfordské univerzity za jejich připomínky k těm částem knihy, které jsem psal já. Mnozí další přátelé a kolegové – bylo jich příliš mnoho na to, abych je zde mohl vyjmenovat – mi trpělivě pomáhali tím, že při obědě, večeři nebo nad šálkem kávy kladli otázky týkající se teorie i praxe „kontrafaktuální“ historie. Především bych však chtěl poděkovat své ženě Susan za to, že mi byla zdrojem inspirace.

Niall Ferguson

Úvod Virtuální dějiny

O „chaotické“ teorii minulosti

Niall Ferguson

Živá historie ... je nikdy nekončícím, neustále činným chaosem Bytí, v němž z nespočetných prvků vzniká tvar za tvarem. A tento chaos ... je to, co bude historik popisovat a vědecky zvažovat!

THOMAS CARLYLE

Neexistuje žádná privilegovaná minulost ... Existuje nekonečný počet minulostí, a každá z nich je těm ostatním rovnocenná ... v jednom každém okamžiku Času, ať již se zdá člověku jakkoli krátký, se běh událostí větví jako kmen stromu, z něhož vyrůstají další výhonky.

ANDRÉ MAUROIS

Trvalým výsledkem studia dějin je historické vědomí, intuitivní porozumění tomu, jak se věci nedějí.

LEWIS NAMIER

Historik se musí ... trvale snažit dostat do toho bodu minulosti, v němž budou známé faktory zdánlivě umožňovat různé rozuzlení historické události. Pokud bude mluvit o Salamině, musí to činit tak, jako by Peršané stále ještě mohli vyhrát; jestliže se bude zabývat vojenským převratem Napoleona Bonaparta, pak musí být stále otázkou, zda Napoleon nebude potupně vyhnán.

JOHAN HUIZINGA

Co by se stalo, kdyby v Anglii nebyla občanská válka? Co by se stalo, kdyby v Americe nedošlo k válce za nezávislost? Co kdyby Irsko nebylo nikdy rozděleno? Co by se stalo, kdyby se Británie nezapojila do první světové války? Co kdyby Hitler provedl invazi na britské ostrovy? A co by se stalo, kdyby porazil Sovětský svaz? Co kdyby Rusové vyhráli studenou válku? Co kdyby nebyl zastřelen Kennedy? Co kdyby nikdy neexistoval žádný Gorbáčov?

Obvyklá námitka proti takovým hypotetickým otázkám, pro které budeme dále používat výraz *kontrafaktuální*, zní prostě: proč je klást, když je to ztráta času? Proč si dělat starosti s tím, co se nestalo? Stejně jako je zbytečné plakat nad rozlitým mlékem, je marné lámat si hlavu nad tím, jak bylo možné zabránit tomu, aby se mléko nerozlilo. (Ještě pošetilejší je ovšem spekulovat o tom, co by se stalo, kdybychom rozlili mléko, které je stále ještě v láhvi.)

Jednoduchou odpovědí na podobné námitky je skutečnost, že si takové kontrafaktuální otázky neustále klademe v našem každodenním životě. Co by se

stalo, kdybych dodržel povolenou rychlost nebo si odepřel tu poslední skleničku? Co kdybych nikdy nepotkal svoji ženu, co kdybych nikdy nepotkala svého muže? Co kdybych vsadil na toho koně a ne na onoho? Jako bychom nemohli odolat a neustále si představovali alternativní scénáře: co by se mohlo stát, kdybychom udělali to, nebo neudělali ono ... Představujeme si, jak jsme se vyhnuli svým minulým chybám nebo jak se dopouštíme chyb, kterým jsme jen tak tak unikli. Tyto myšlenky však nejsou pouhým sněním s otevřenýma očima. Samozřejmě nemůžeme cestovat proti toku času a udělat jinak věci, které se již staly. To dobře víme. Nicméně životně důležitou součástí procesu, jímž se učíme, je právě přehrávání těchto realitě odporujících – kontrafaktuálních – scénářů. Protože rozhodnutí o věcech budoucích jsou obvykle založena na zvažování potenciálních následků několika různých postupů, má smysl porovnat skutečné výsledky toho, co jsme v minulosti učinili, s teoreticky možnými výsledky toho, co jsme učinit mohli.

Hollywood ani na chvilku nepřestává zaměstnávat naši fantazii variacemi na to, čemu lingvisté říkají podmínkové souvětí minulé neskutečné („nebýt X, nemuselo by dojít k Y“). Ve filmu *To je nádherný život* režiséra Franka Capry je Jimmy Stewart na pokraji sebevraždy, ale jeho strážný anděl mu ukáže, o kolik horší by byl život na světě, nebo přinejmenším v jeho rodném městě, kdyby nikdy nežil. Film *Peggy Sue se vdala* se točí kolem nářků Kathleen Turnerové, která ve středním věku lituje, jakého si kdysi vybrala manžela, zatímco Michael J. Fox v *Návratu do budoucnosti* málem zmaří své vlastní početí, když cestuje zpět v čase a nevědomky odloudí svou budoucí matku svému budoucímu otci. Superman Christophera Reevese, hluboce zasažen smrtí své dívky, jež zahynula při zemětřesení, zase vrátí čas zpět, a zachrání ji tak před „budoucí“ katastrofou, kterou on a diváci právě před okamžikem shlédli. Spisovatelé science fiction se znovu a znovu vracejí k této fantastické představě. V knize Johna Wyndhama *Random Quest* (Náhodný průzkum) je fyzik Colin Trafford katapultován do paralelního vesmíru, kde nikdy neproběhla druhá světová válka a nebyla vynalezena atomová bomba. Zjistí ale, že jeho alter ego je sukníčkářský spisovatel, který zneužívá ženy. Ray Bradbury si v podobně koncipované povídce hraje s myšlenkou, že celý svět je navenek neznatelně, ale přitom hluboce pozmeněn cestovatelem v čase, který v pravěku neúmyslně zašlápne motýla.¹

Hollywood a science fiction přirozeně nepoživají respektu akademického světa, stejná myšlenka nicméně zaujala i dokonale úctyhodné spisovatele. Robert Musil se ve svém mistrovském díle *Muž bez vlastností* zeširoka zabývá naším sklonem představovat si věci bez ohledu na fakta:

„Pokud existuje něco jako smysl pro realitu – a o jeho *raison d'être* nikdo nepochybuje – pak musí být také cosi, co by člověk mohl nazvat smyslem pro možnost. Kdo jej má, neříká například: ‚Tady se stalo, stane, či musí stát to či ono‘. Použije své představivosti a říká: ‚Zde by se bývalo mohlo, mělo, muselo stát to či ono.‘ A pokud je mu řečeno, že něco je tak, jak to je, pak si

pomyslí: ‚Nu, pravděpodobně by to klidně mohlo být také jinak.‘ Smysl pro možnost by tedy mohl být definován přímo jako schopnost představovat si, jak by všechno ‚klidně mohlo být také jinak‘, a nepřikládat větší důležitost tomu, co je, než tomu, co není ... Neboť možné znamená ... ještě neprojevené záměry Boží. Možná zkušenost a možná pravda se nerovnejí reálné zkušenosti nebo reálné pravdě minus hodnota slova ‚reálný‘ ... podle názoru stoupců smyslu pro možnost má v sobě tato vlastnost něco božského, je to mimořádná kvalita, konstruktivní vůle, vědomý utopismus, který se neodklání od reality, ale naopak s ní nakládá jako ... s vynálezem.“

Podle Musila ale budou vždy existovat lidé, kteří budou zaujímat ke smyslu pro možnost hluboce podezřívavý postoj:

„Naneštěstí vedou [důsledky takové dispozice] často k tomu, že věci, kterým se ostatní lidé obdivují, se začnou jevit jako chybné, a věci, které ostatní lidé zakazují, jako dovolené. Tato dispozice může dokonce vést k tomu, že se oba tyto pohledy stanou nedůležitými. Říká se, že tito vyznavači možného žijí v jemnějším světě, v síti mlhavých představ, fantazie a kondicionálů. Jestliže mají takové sklony děti, jejich okolí se jim je snaží energicky vyhnat z hlavy a v jejich přítomnosti mluví o takových lidech jako o potřeštěncích, snílících, slaboších, mudrlantech, štouralech a rýpalech. Když chce někdo náhodou tyto ubohé bláznův pochválit, nazve je idealisty.“²

Lze říci, že tato slova elegantně shrnují přístup generací historiků, pro něž je – slovy E. H. Carra – „kontrafaktuální“ historie pouhou „hrou se slovy, matematickým a falešnou stopou“.³ Podle tohoto názoru neexistuje a neexistovala žádná možnost dvojího pohledu a otázky začínající slovy „co kdyby“ prostě nemá smysl klást. Přemýšlet „o věcech, které by se byly mohly stát,“ neznamená jen schvalovat románovou či divadelní podobu historie. Znamená to také zařadit se mezi poražené:

„Mnozí lidé, které přímo či nepřímou poškodila bolševická revoluce ... si přejí nějak vyjádřit svůj protest; projevuje se to tím, že při čtení historie nechávají svoji představivost pracovat bez omezení a promyšlejí všechny ty příjemnější věci, které by se byly mohly stát ... Jde o naprosto emocionální reakci jdoucí proti historické realitě ... Skupiny lidí či celé národy, které se nacházejí v úpadkových fázích svých dějin, často zastávají teorie, které v historii zdůrazňují význam náhody nebo neštěstí. Názor, že výsledek maturitní či vysokoškolské zkoušky závisí jen na náhodě, bude vždy populární mezi těmi, kdo to daleko nedotáhnou ... Historie zaznamenává, co lidé učinili, nikoli to, co učinit nedokázali ... Historik se zabývá těmi, kteří ... něco dokázali.“⁴

Hluboká nechuť ke kontrafaktuálním tématům stále zůstává mezi historiky překvapivě rozšířena. E. P. Thompson dokonce zašel tak daleko, že „faktům odporující fikce“ odmítl jako „Geschichtswissenschaft – pouhý nehistorický brak“.⁵

Přirozeně ne všichni historici se považují za deterministy, a to ani v případě volného výkladu tohoto termínu, prosazovaného anglo-marxisty jako Carr a Thompson. Existují výrazné rozdíly mezi těmi, kdo věří v historickou predestinaci (tj. předpokládají, že události jsou v jistém smyslu předem naprogramované a to, co se stalo, se tedy stáť muselo), a těmi, kdo se přiklánějí k poněkud omezenějšímu významu kauzality. Ne všichni historici, kteří věří v lineární řetězec příčin a následků, v němž jsou všechny události jedinými možnými následky jim předcházejících „určujících“ okolností, sdílejí přesvědčení mnohých deterministů 19. století, že tato kauzalita sleduje také nějaký cíl nebo smysluplný směr. Hluboké názorové rozdíly jsou i mezi věřícími historiky, kteří považují boží záměr za nejvyšší (byť ne nutně jedinou) příčinu událostí, dále materialisty, pohlízejícími na historii jako na obor poznatelný jen myšlením ve smyslu analogického přírodního vědám nebo od nich odvozeném, a nakonec idealisty, pro něž představuje historie transformaci minulosti, kterou historikova představivost převede „myšlenkovým pochodem“ v pochopitelnou (a často teleologickou) strukturu. Všechny tři zmíněné školy však považují otázky typu „co by se stalo, kdyby“ za naprosto nepřipustné.

Benedetto Croce byl sice přesvědčeným odpůrcem materialistického determinismu, kterému dávají lidé jako Carr nebo Thompson přednost, ale jeho útok na „absurdnost“ kontrafaktuálních otázek je zcela jednoznačný:

„Když člověk posuzuje nějaký fakt, vychází z toho, jaký tento fakt je a ne jaký by mohl být ... Historická nutnost musí být potvrzena a neustále potvrzována s cílem vyloučit z historie ‚kondicionál‘, který v ní nemá žádné oprávnění ... Antihistorická a logice odporující ‚kdyby‘ je zakázáno. Takové ‚kdyby‘ záměrně dělí běh dějin na nevyhnutelné skutečnosti a na skutečnosti náhodné ... Ve jménu tohoto ‚kdyby‘ je jeden fakt v příběhu označen za nutný a druhý za náhodný. Druhý fakt je pak záměrně eliminován s cílem zjistit, jak by se vyvinul fakt první, kdyby nebyl rušen působením toho druhého. Toto je hra, které se v okamžicích nepozornosti nebo lenosti oddáváme všichni. Sníme o tom, jak by se býval změnil náš život, kdybychom nepotkali jistou osobu ... a při těchto meditacích si radostně malujeme, že právě my jsme tím nutným a stabilním prvkem, a jednoduše nás nenapadne ... zajistit transformaci našeho já, které je v okamžiku našeho snění tím, čím je, a představuje všechny zkušenosti, smutky a touhy právě proto, že jsme onu osobu potkali ... Protože kdybychom přikročili k tak úplnému provedení reality, hra by brzy skončila ... Pokud se pokoušíme hrát podobnou hru na poli historie, do které nic podobného v žádném případě nepatří, jsou výsledky natolik nezajímavé, že nám to nadlouho nevydrží.“⁶

Ještě nepřátelštější postoj zaujímá ke kontrafaktualismu ve výkladu historie anglický idealistický filozof Michael Oakeshott. Podle Oakeshotta historik, který „zvažuje formou jakéhosi ideálního experimentu to, co by se bývalo mohlo stát, i to, co se stalo a čemu by na základě zjevných skutečností měl věřit“, vystupuje z „proudu historického myšlení“:

„Kdyby byl svatý Pavel zajat a zabit, když jej jeho přátelé spouštěli z hradeb města Damašku, křesťanská víra by se možná nikdy nestala ústředním bodem naší civilizace. Jinak řečeno: křesťanství se rozšířilo proto, že se svatému Pavlovi podařilo uprchnout ... Ale pokud s událostmi nakládáme tímto způsobem, okamžitě přestávají být historickými událostmi. Výsledkem je nikoli jen špatná nebo pochybná historie, ale úplné zamítnutí historie ... Dělení ... událostí na zásadně důležité a náhodné nepatří vůbec do historie; je to nehorázný, absurdní vpád vědy do světa dějin.“

A Oakeshott pokračuje:

„V historii není otázkou to, co se muselo nebo mohlo stát ... Kdyby Jiří III. nebyl králem Velké Británie v době, kdy v britských koloniích v Americe začaly problémy, je možné, že by tehdejší spory nemusely vést k válce. Ale vyvozovat z toho, že Jiří III. v tomto kritickém bodě změnil ‚přirozený‘ sled událostí, znamená opustit historii pro něco méně užitečného, byť zábavnějšího ... Historik není povolán k tomu, aby zvažoval, co by se mohlo stát, kdyby okolnosti byly jiné.“⁷

Představovat si alternativní vývoj událostí tak podle Oakeshotta znamená oddávat se „čistému mýtu, výstřednosti imaginace“. Tento názor musel být jedním z mála, v nichž se shodl s Carrem a Thompsonem.

Zmíněné nepřátelské postoje, spojující tak odlišné osobnosti, částečně vysvětlují, proč na kontrafaktuální otázky, které jsem uvedl, odpovídají spíše autoři science fiction než historici – v této souvislosti lze například uvést román *Otčina*, který před časem napsal Robert Harris. Tento detektivní příběh se odehrává v pomyslné Evropě dvacet let po vítězství nacistů.⁸ Kniha sice vychází z důkladného studia dobových reálií (na rozdíl od jiných jí podobných), jde však o pouhou literaturu, neboť její zápletky sleduje klasický vzor platný pro populární thriller. Proto v ní zjevně převládá tendence potlačit hodnověrnost historického rámce, ve kterém se má příběh odehrávat. Nacistické vítězství v druhé světové válce se tak namísto katastrofy, která se málem přihodila, stává pouhým příjemně napínavým příběhem, který se čte v letištní hale před odletem.

Z podobných kontrafaktuálních historických předpokladů vychází mnoho historických románů: dobrým příkladem je kniha Kingsleyho Amise *Proměna*, v níž autor pracuje s představou, že Anglie neprošla reformací.⁹ Tato díla však mají s historií stejně málo společného jako „futureslogické“ knihy, které London Library zdvořile vede v kategorii „Fiktivní historie“. Futureslogové zkoušejí uhádnout, která z hodnověrných alternativ, s nimiž jsme konfrontováni dnes, převládne v nadcházejících letech, a své předpovědi obvykle zakládají na extrapolaci dřívějších trendů. Spolehlivost jejich předpovědí je však tak nízká, že by svá tvrzení klidně mohli zakládat na astrologii nebo tarokových kartách.¹⁰

Přesto existují seriózní historici, kteří v sobě našli tolik odvahy, aby se kontrafaktuálními otázkami zabývali – nebo si je alespoň kladli. Gibbona vždy

fascinovala křehkost určitých historických událostí, a proto si příležitostně dovolil psát způsobem, který explicitně protiřečil skutečnosti. Dobrým příkladem je jeho krátká úvaha, co by se mohlo stát, kdyby Karel Martel v roce 732 nevyhrál nad Saracény:

„Vítězný [arabský] pochod by pokračoval tisíc mil od gibraltarské skály až k břehům Loiry; podobný terén by dovedl Saracény až k hranicím Polska a skotské vysočiny; Rýn není větší překážkou než Nil nebo Eufrat. Arabská flotila by mohla bez boje vplout do ústí Temže. V Oxfordu by se nyní možná přednášel korán a obřezaným by se zde zjevovala posvátnost a pravda Mohamedových proroctví.“¹¹

Zde jde samozřejmě jen o ironickou nadsázku, Gibbonův žert na účet univerzity, která ho tak málo naučila. Mnohem ambicióznější byl francouzský spisovatel Charles Renouvier, jehož dílo *Uchronie* (vydané přesně sto let po prvním svazku Gibbonova *Úpadku a pádu římské říše*) nemělo být ničím menším než „historickým a apokryfním esejem o vývoji evropské civilizace, který nenastal, ale který možná nastat mohl“.

Renouvier se sám označil za „jakéhosi Swedenborga historie – vizionáře, který sní historii“, a svoji knihu charakterizoval jako „směs faktů a fiktivních událostí“.¹² Ústřední námět *Uchronie*, která má formu závěti jistého antideterministy 17. století, předávané a doplňované jeho potomky, není nepodobný Gibbonově úvaze. Díky malé změně v běhu událostí na konci vlády Marka Aurelia se křesťanství na Západě neuchytí, zakoření jen na Východě, a Západ se tak může těšit dalších tisíc let z antické kultury. Když tedy křesťanství nakonec na Západ pronikne, je jen jedním z mnoha náboženství tolerovaných v naprosto sekulární Evropě. Jak se dá na základě Renouvierových sympatií k liberalismu očekávat, je kniha zaměřena silně protiklerikálně.¹³

V roce 1907 – šest let poté, co Renouvier *Uchronii* vydal podruhé – napsal nejvdělanější historik edvardovské éry G. M. Trevelyan na návrh šéfredaktora *Westminster Gazette* esej nazvaný *Kdyby Napoleon vyhrál bitvu u Waterloo*. Trevelyanova alternativní historie má stejně jako ta Gibbonova za úkol spíše děsit než inspirovat. Napoleon se po svém vítězství u Waterloo stává nejmocnějším vládcem v Evropě a Británie neopouští „vyšlapanou cestu tyranie a tmářství“. Byronem vedená revoluce je brutálně potlačena a generace mladých radikálů musí bojovat za svobodu v pampách daleké Jižní Ameriky. Napoleon nakonec umírá v roce 1836 jako člověk, jenž byl „stejně tak nepřítelem starého režimu, jako demokratických svobod“. Tedy žádné Waterloo, žádná whigovská historie.¹⁴

Není to však žánr, který by navzdory Trevelyanovu příkladu mnoho seriózních historiků chtělo rozvíjet. Když J. C. Squire dával o dvacet pět let později dohromady sborník podobných kontrafaktuálních esejů, jeho přispěvatelé se rekrutovali z nesourodé skupiny autorů, již dominovali hlavně romanopisci a novináři.¹⁵ Squire také svůj sborník *If It Happened Otherwise* (Kdyby se to stalo jinak) hned na začátku omlouval; dával mu dokonce podtitul „úlety do fik-

tivní historie“. Připouštěl, že ne všichni jeho přispěvatelé psali „v přesně stejné rovině reality“. Někteří do svých spekulací míchali více satiry než ostatní; bujnost některých fantazií ho dokonce přiměla citovat Johnsonův výrok „literáři nevyprávějí pod přísahou“. Úvod ke knize, který Squire sepsal, se naneštěstí nese v podobném duchu. Kontrafaktuální historie „mnoho nepomáhá“, uzavřel jeho autor nepřesvědčivě, protože „nikdo vlastně neví“. Žádný div, že kniha brzy zcela zapadla.

Zdiskreditovala Squireova kniha kontrafaktuální historii na celé generace? Smyšlenost některých esejů vysvětluje, proč se tolik historiků dívalo na toto dílo jen jako na hru se slovy. Jeden příběh ze Squireova sborníku se například jmenoval *Kdyby Maurové zvítězili ve Španělsku*. Jeho autor Philip Guedalla nechává Španěly v rozporu s historií prohrát v roce 1491 bitvu u Lanjaronu, což umožní granadskému emirátu zahájit arabskou renesanci a během tří set následujících let vybudovat islámskou říši. (V tomto alternativním světě skončil Disraeli jako granadský velkovezír.) Ještě výstřednější byl text G. K. Chestertona nazvaný *Kdyby si don Juan d'Austria* [nelegitimní bratr španělského krále Filipa II.] *uzal za manželku královnu Marii Stuartovnu*. V daném případě šlo o protireformační román, v němž katolický královský pár vymýtil ve Skotsku kalvinismus, zdědil anglický trůn a zastavil reformaci. V dalším příspěvku, nazvaném *Kdyby Napoleon uprchl do Ameriky*, si H. A. L. Fisher představoval, jak Bonaparte přeplul Atlantik a spojil se s Bolíviem, aby osvobodil Latinskou Ameriku od papeženců a monarchie. Podobné iluze nabídl Harold Nicholson ve svém eseji *Kdyby se Byron stal králem Řecka*. Byron přežil horečnaté onemocnění, kterému ve skutečnosti v roce 1824 podlehl u Missolonghi, a skončil jako popletený, manželkou ušlápnutý a lidem zbožňovaný řecký král Jiří III. (1830–1854). (Je typické, že Nicholson nechal Byrona odstranit z Akropole „veškeré antické haraburdí“, místo něj postavit na tomto vršku přesnou repliku Newsteadského opatství, v jeho podání nejvýznamnější Byronův čin.) Milton Waldman si ve svém příběhu *Kdyby Booth nezasáhl Lincolna* počínal již méně lehkově. Lincoln vykreslil jako „groteskně stárnoucího, tvrdošíjného autokrata“, který se diskreditoval shovívavým mírovým urovnáním, jež neuspokojilo ani Jih, ani Sever. Lincoln se v Kongresu potýkal s mnohem pomstychtivějšími členy vlastní strany a nakonec odešel v roce 1867, vyčerpán poslední, předem ztracenou prezidentskou volební kampaní.¹⁶

Pokud se ale má člověk vyjádřit ke Squireovu vlastnímu příspěvku ve sborníku nazvanému *Kdyby se v roce 1930 zjistilo, že Shakespearova díla psal opravdu Bacon*, může jen říci, že by se ve své době dobře hodila do satirického listu *Punch* (klopotná pointa eseje spočívala v tom, že Shakespeare měl být naopak autorem Baconových děl). Totéž platí o fiktivním čísle deníku *The Times*, vydaném „31. června roku 1930“, jehož autor Ronald Knox se snažil posunout do pozdější doby úspěšnou všeobecnou stávkou, jež se odehrála v Británii v roce 1926.¹⁷

Je třeba ale spravedlivě říci, že z historického hlediska ne vše v knize *Kdyby se to stalo jinak* postrádá hodnotu. André Maurois si ve své kapitole celkem

věrohodně představoval, jak mohl Turgot zabránit francouzské revoluci. K tomu měl tomuto politikovi dopomoci nejen rozhodnější postup monarchie, ale i následná porážka privilegovaných stavů v roce 1774 a reforma pařížské policie. Churchill nastolil stejně zajímavé otázky o vítězství Jižanů v americké občanské válce, když nechal Konfederaci vyhrát u Gettysburgu. A Emil Ludwig ve svém příspěvku tvrdil, jak se v jeho době všeobecně věřilo, že politický vývoj v Německu mohl mít na konci 19. století mnohem liberálnější podobu, kdyby německý císař Friedrich III. nezemřel v roce 1888 po pouhých devadesáti devíti dnech na trůnu. Přesto jsou i lepší eseje v *Kdyby...* zjevně díly autorů, jejichž myšlení je poznamenáno politickými a náboženskými předsudky své doby. Jako takové mnohem lépe ilustrují představy o první světové válce rozšířené ve třicátých letech než možné historické alternativy 19. století. Podle Mauroise je bezpečnost Francie trvale zaručena sjednocenou Anglo-Amerikou (neboť Británie porazila své americké kolonie bojující o nezávislost), Churchill horuje pro stejnou transatlantickou kombinaci (jeho Británie dokázala usmířit poraženou Unii s vítěznou Konfederací) a Ludwig se připojuje k věčnému lamentování německých liberálů nad ztracenou šancí uzavřít anglo-německou alianci (kterou by v jeho představách Friedrich III. prosadil, kdyby jen žil déle). Všichni tito autoři si vzali za výchozí bod palčivou otázku své doby, jež zněla: „Jak se dalo zabránit první světové válce?“, aniž si však zachovali odstup od toho, co věděli o pozdějších událostech, jež z ní vzešly. Výsledkem jsou v zásadě retrospektivní představy, které si daný autor přál vidět jako realitu. Je zajímavé, že jen Hilaire Belloc zkonstruoval výsledek, jenž byl horší než historická skutečnost.

Belloc stejně jako Maurois předpokládal, že nedošlo k francouzské revoluci, ale v jeho verzi Francie jakožto velmoc rychle upadla, což umožnilo Svaté říši římské změnit se v evropskou federaci „od Baltu k Sicílii a od Královce k Ostende“. Když se tedy Británie v roce 1914 dostala do války s tímto Velkým Německem, byla poražena a skončila jako „provincie Evropského společenství“.

Podobné nedostatky jako Squirův sborník vykazuje i pozdější kniha kontrafaktuálních esejů nazvaná *If I Had Been* (Kdybych býval byl)¹⁸. Ve dvou příspěvcích její autoři vyškrtli z historie válku britských kolonií v Americe za nezávislost (v prvním případě se o to postaral britský státník hrabě ze Shelburnu, v druhém Benjamin Franklin). V dalším eseji zabránil Benito Juárez občanské válce v Mexiku, neboť dal v roce 1867 milost císaři Maxmiliánovi, v jiném zase Thiers odvrátil v roce 1870 hrozbu francouzsko-pruské války. Gladstone vyřešil irskou otázku tím, že se rozhodl místo zákona o samosprávě pro pozemkovou reformu, Kerenskij se vyhnul bolševickému převratu, protože zacházel s Kornilovem opatrněji, a Japonsko vyhrálo v druhé světové válce díky Tódžóovi, který místo na Pearl Harbor nařídil zaútočit na britské a holandské kolonie – což je příjemná spekulace jak z japonského, tak amerického pohledu. A aby toho nebylo dost, umožnil Roger Morgan ve svém eseji Adenauerovi, aby sjednotil Německo již v roce 1952. Dubček se zase v podání Philipa Windsdora postaral o to, aby Rusové nerozdrtili Pražské jaro, a v příspěvku

Harolda Blakemorea uchránil Allende Chile před diktaturou. Samozřejmě námitka vůči těmto výtvorům zní, že po bitvě je každý generálem. Ve všech zmíněných případech se argumenty autorů zakládají více na tom, co víme o dopadech konkrétních činů, než na možnostech a informacích, které diskutované osobnosti ve své době skutečně měly.

Oba sborníky mají ještě jednu společnou slabinu. V mnohých kapitolách významným nebo rozhodujícím způsobem ovlivní výsledek jediná, často triviální změna. Banalita sice může mít závažné následky, ale je důležité vyvarovat se zjednodušující dedukce, že triviální věci *jsou příčinou* velkých událostí. Teorie Kleopatřina nosu (jejímž autorem byl původně Pascal) představuje nejznámější příklad takové nepřipustné simplifikace. Podle ní určila Antoniova vášeň pro „nosánek“ egyptské královny osud Říma. Jiná podobná teorie přisuzuje pád Richarda III. tomu, že jeho kůň ztratil v bitvě podkovu:

Pro ztracený hřebík ztracena podkova,
pro ztracenou podkovu ztracen kůň,
pro ztraceného koně ztracen jezdec,
pro ztraceného jezdce ztracena bitva,
pro ztracenou bitvu ztraceno království.

Stejně uvažuje Gibbon, když říká, že Řím nebyl v 14. století vypleněn Turky jen proto, že sultán Bajezid trpěl pakostnicí¹⁹, a také Southerner, který přisuzuje porážku Konfederace jen tomu, že se generálu Unie Georgeovi B. McClellanovi dostal šťastnou shodou okolností do rukou zvláštní rozkaz č. 191 generála Lee. Situaci si zjednodušil i Churchill, podle něhož byla příčinou řecko-turecké války smrt řeckého krále Alexandra, který zemřel v roce 1920 na infekci poté, co ho kousla opice.²⁰ Stejně jako zjednodušená vysvětlení nutně vyplývají ze zabudovaných kontrafaktuálů (žádné opičí kousnutí – žádná válka), mnoho kontrafaktuálů ve Squirově knize je zase naopak vyvozeno ze zjednodušených předpokladů: nerozhodnost Ludvíka XVI. byla příčinou velké francouzské revoluce, první světovou válku způsobila předčasná smrt Friedricha III. atd. Podobně je tomu ve Snowmanově knize, jež vychází celá z předpokladu, že za těžké historické krize, mezi něž patří například ztráta amerických kolonií, francouzsko-pruská válka nebo bolševická revoluce, mohou chybná rozhodnutí několika málo „velkých mužů“. Stejně jako v případě dříve zmíněných zjednodušujících vysvětlení tomu tak v některých případech skutečně může být, ale pak je třeba toto tvrzení dokázat, a ne z něj jednoduše a bez dalšího vysvětlení při následujících úvahách vycházet – jinak nejsou takové myšlenkové vývoody hodnověrné a alternativní interpretace historie, která na nich stojí, se zhroutí.²¹

K dané problematice se váže také problém humoru. Eseje ve Squirově sborníku mají být humorné. Čím jsou však humornější, tím méně jsou hodnověrné. To platí pro většinu zjednodušených vysvětlení; kdyby byla formulována seriózněji, hned by zněla pravděpodobněji. Kdyby Antonius neodkládal odjezd z Egypta, mohl porazit Octaviana; kdyby Richard III. vyhrál u Bosworthu,

mohl stabilizovat vládu Yorků; kdyby se sultán Bajezid rozhodl po vítězství v Uhrách napadnout Itálii, nejspíše by vyplenil Řím; kdyby Sever neznal záměry generála Lee, mohla být armáda Unie u Antietamu klidně poražena; kdyby nezemřel řecký král, nemuselo možná Řecko válčit s Tureckem – podobné formulace jsou v každém případě méně zábavné, ale zcela jistě hodnověrnější. Stejně tak není žádným nesmyslem naznačit, že labouristé mohli být u moci déle a dokázat v údobí mezi oběma světovými válkami více, kdyby všeobecná stávka z roku 1926 byla úspěšnější. Kontrafaktuální historie ztrácí hodnověrnost jen tehdy, když je stylizována jako parodie *Timesů*.

Squirův sborník dal kontrafaktuálním esejům o nějaké dějinné události jednou provždy značku humorného literárního útvaru reflektujícího sny a přání autora, založené na zjednodušených vysvětleních, a činí z nich tak především objekt, který se hodí k žertování na vysoké úrovni. Bertrand Russell ve své typicky jedovaté kritice marxismu *Freedom and Organisation* (Svoboda a organizace, 1934) zachovává Squirem nastolený standard:

„Zcela hodnověrně [sic] lze tvrdit, že kdyby se Jindřich VIII. nezamiloval do Anny Boleynové, Spojené státy by dnes neexistovaly. Kvůli této události se Anglie rozešla s Římem, a proto odmítla uznat skutečnost, že papež daroval Jižní a Severní Ameriku Španělsku a Portugalsku. Kdyby Anglie zůstala katolickou zemí, byly by dnešní Spojené státy pravděpodobně součástí Latinské Ameriky.“

Ve stejném duchu Russell navrhuje „bez přemrštěné vážnosti“ následující alternativní teorii příčin průmyslové revoluce:

„Industrialismus existuje díky moderní vědě, moderní věda díky Galileovi, Galileo díky Koperníkovi, Koperník díky renesanci, renesance díky pádu Konstantinopole, pád Konstantinopole díky migraci Turků a Turci se dali na pochod díky suchu ve Střední Asii. Proto je při hledání příčin historických událostí základním oborem hydrografie.“²²

Tradice takového přístupu je zachována i ve sborníku esejů *For Want of a Horse* (Království za koně)²³, který v roce 1984 vydal John Merriman. V této knize jsou mimo jiné tři spekulativní úvahy na téma americké historie – Co by se stalo, kdyby Pocahontas nezachránila kapitána Johna Smitha?, Co kdyby Voltaire emigroval v roce 1753 do Ameriky? a Co kdyby se guvernér Hutchinson nechal přesvědčit od své dcery, aby neposílal zpět loď *Dartmouth* (tento incident předcházela „bostonskému pití čaje“)? Dvě se týkají francouzských dějin – Co kdyby útěk z Varennes proběhl úspěšně? a Co by se stalo, kdyby Bourboni v roce 1820 nezklamali? – a jedna se zabývá epizodou z historie Velké Británie – Co kdyby Jakub II. porazil na moři Viléma III. Oranžského? Důsledně vzato je však tento sborník dobrý leda pro zábavu. Jeho celkové vyznění stanovuje už úvodní kapitola, jejíž autor uvažuje, co by se stalo, kdyby Fidel Castro podepsal profesionální kontrakt s baseballovým týmem *New York Giants*. V tomto duchu se nese i další, již zcela absurdní esej Petera Gaye, naznačující, že psy-

choanalýza by byla brána mnohem seriózněji, kdyby jejím zakladatelem nebyl Žid. Jen práce Conrada Russella o roce 1688, nazvaná *Katolický vítr*, má určitou hodnotu.²⁴ Russell znovu otevírá otázku, kterou se snažil (nepříliš korektně) zodpovědět ve Squireově sborníku již Chesterton. Otázka zní: mohla být anglická reformace zastavena? Russell ve svém eseji uvažuje o tom, že by v roce 1688 vál vítř, který by pomáhal flotile Jakuba II. a nikoli lodím Viléma III. Oranžského. Jen několik let před Russellem napsal variaci na stejné téma Hugh Trevor-Roper, který zpochybňuje nevyhnutelnost selhání Stuartovců ve 40. a 80. letech 17. století. Trevor-Roper se táže, zda „by býval mohl moudřejší král [než Karel I. nebo Jakub II.] v Anglii uchovat nebo obnovit absolutní monarchii tak, jak se stalo v mnoha evropských zemích“. Kdyby Karel vládl o několik let déle, tvrdí Trevor-Roper, mohli jeho oponenti v parlamentu zestárnout natolik, že by se jejich věk postavil proti nim. Kdyby Jakub „po vzoru svého bratra“ povýšil politiku nad náboženství, „stuartovské reakci“ by se možná podařilo „zakořenit“. „A nerozhodli by se potom aristokrati z řad whigů, že se začnou klanět novému slunci podobně, jako to udělali hugenotští šlechtici?“²⁵

John Vincent před časem dovedl toto téma ještě dále. Po vzoru Renouvierovy „alternativní historie“ pohanské Evropy napsal alternativní dějiny katolické Anglie. Za výchozí bod si však Vincent na rozdíl od Russella a Trevor-Ropera vzal ranější údobí anglických dějin:

„Dobytí [Anglie] Španěly v 16. století [přineslo] celkem nekrvavou, pragmatickou vládu, ale ... neobvyklá důslednost v uvalování daní vedla ke sporadickým revoltám, mezi něž patří například obrazoborecké bouře v Norwichi. Mnohem vážnější však bylo, že Anglie ztratila možnost hrát roli demilitarizovaného satelitu. Během třicetileté války bojovaly o kontrolu nad anglickou půdou nejméně čtyři cizí armády a vyvraždění obyvatel města Bristolu se natrvalo zapsalo do paměti anglického lidu.“

Vincent si představuje, že po této katastrofě nastalo období „stability“, které trvalo až do 18. století. Poté přišla další kalamita: „státní bankrot po prohrané válce s Francií, která zabrala část anglického území a následně stanovila svou „přirozenou hranici“ na Temži“.

V důsledku těchto událostí se situace v zemi začala prudce zhoršovat, takže 19. století znamenalo nikoli vrchol, nýbrž úpadek Anglie:

„Následná abdikace vedla k nekonečné občanské válce mezi středostavovskou republikou občana E. Burkea a radikály z řad námořnictva. Výsledkem byl protektorát maršála Wellesleyho a integrace Anglie do sféry hospodářského vlivu Francie. Anglie, zbavená svých ekonomických struktur, směřovala pod Wellesleyem neodvratně k demografické katastrofě, kterou ještě zhoršila skutečnost, že země se stala obilnicí pro rychle se industrializující Francii a závisela na monokulturním zemědělství. Rez pšeničná v letech velkých dešťů, opakovaná neúroda a následný hladomor způsobily katastrofální vyhladění země. Neúspěch francouzských záchranných opatření vedl

v Anglii k fanatickému nacionalismu, zaměřenému na osvobození takzvaných „ztracených“ francouzských provincií jižně od Temže. Toto hnutí však nečekaně skončilo útekem nejvýznamnějších whigů na Madeiru a internací W. E. Gladstonea na Svaté Heleně.“

To nejhorší ale mělo teprve přijít:

„V následujícím století se stala rozhodující událostí válka s Německem. Nevyhnutelným následkem dlouhodobého zaostávání Anglie v oblasti vědy byla skutečnost, že Německo jako první sestrojilo atomovou bombu. Poté, co byl z povrchu země vymazán Leeds a Sheffield, se Anglie rychle vzdala, což ji alespoň uchránilo před invazí. K tomu, aby Anglie vstoupila do Evropské unie, nemohla opravdu žádná jiná událost přispět více ...“²⁶

Na rozdíl od většiny přispěvatelů do Squirova nebo Merrimanova sborníku nemůže být nikdo z trojice Russell, Trevor-Roper a Vincent obviněn, že spřádá úvahy založené jen na přáních. Stejně tak platí, že tito autoři své výchozí předpoklady nezjednodušují nad únosnou mez. Všichni tři se také významně zabývají náhodnou povahou anglické „výlučnosti“. Přesto nejsou jejich práce ničím více než úvahami s minimem podpůrných faktů a jde o brilantně formulované kontrafaktuální otázky, nikoli odpovědi.

Zcela jinou kontrafaktuální argumentaci používají vyznavači takzvané nové ekonomické historie.²⁷ První seriózní pokus o kvantitativní alternativní historii učinil R. W. Fogel ve své práci o přínosu železnice k hospodářskému růstu Spojených států. Fogel se snažil ukázat, jak by vypadal ekonomický vývoj Ameriky bez železnic. Kriticky přitom rozebíral tradiční předpoklad, že bez tohoto dopravního prostředku by industrializace Spojených států nebyla možná. Podle Fogelových kalkulací by hrubý domácí produkt USA v případě, že by v této zemi nebyly postaveny žádné železnice, byl v roce 1890 jen o málo nižší než ve skutečnosti, výměra obdělávané půdy by však byla výrazně menší.²⁸ Stejných metod použil McCloskey spolu s dalšími v debatě o relativním hospodářském úpadku Británie po roce 1870.²⁹

Ve zmíněných úvahách autoři neventilují svá skrytá přání a zcela jistě také nechťejí jen pobavit. K takto „vypočítané“ historii nicméně existují vážné výhrady, z nichž nejvýznamnější je ta, že relativně omezené statistické údaje z 19. století nemohou sloužit jako základ pro závažné extrapolace a výpočty, které se o ně opírají.³⁰

Dokud se tato námitka týkala Fogelových prací o ekonomice otrokářství, měla zjevně politický podtext: jeho tvrzení, že „nebytí občanské války, mohlo se otrokářství hospodářsky udržet“, přijímali američtí liberálové samozřejmě s krajní nevolí.³¹ V nemenší míře však platila i v případě jeho studie o amerických železnicích. Fogel musel vyvinout přímo heroické úsilí při vytváření předpokladů „o zpětných a budoucích vazbách“, které mu umožnily vykouzlit – byť jen ve formě počítačového modelu – obraz Ameriky bez železnic. Ještě závažnější námitkou proti jeho přístupu je však to, že jeho alternativní historické scénáře

postrádají historickou hodnověrnost – a to nikoli proto, že by byly příliš zjednodušené nebo komické, ale proto, že jsou prostě anachronické. Tehdejší debaty o železnicích se obecně nezabývaly otázkou, *zda je stavět*, ale *kde je stavět*. Fogelovi slouží jako nejlepší obrana tvrzení, že cílem výpočtů „společenských úspor“, které přinesla železniční doprava, nebylo vykonstruovat hodnověrnou alternativní historii, ale ověřit hypotézu o přínosu železnice k hospodářskému růstu. Nikdo si vlastně nezkouší „představovat“ Ameriku 19. století bez železnice. Nejdůležitější motivací pro tento typ kontrafaktuálních scénářů je přání ukázat, proč byly železnice stavěny, a jako nástroj k tomu slouží kvantifikace jejich (rozhodně obrovského) přínosu k hospodářství jako celku. Z diskuse o tom, jakou hospodářskou politiku bylo možno provádět v posledních letech Výmarské republiky podobně vyplývá, že k protinflačním opatřením, která v letech 1930 a 1932 zavedl kancléř Brüning, neexistovala žádná alternativa.³²

Historici tedy konstruují alternativní dějiny dvěma různými způsoby: první je jednoznačně založen na představivosti, ale (obecně) postrádá empirickou bázi; druhý je určen k testování hypotéz prostřednictvím (údajně) empirických metod, jež se snaží eliminovat představivost a výsledku se dobrat pomocí různých matematických modelů. V prvním případě vychází historik ze zjednodušených předpokladů nebo spoléhá na inspiraci při pohledu do minulosti – obojí vede k nehodnověrným závěrům. V druhém případě má zase sklon činit anachronické předpoklady. Představu, jak těžké je překonat tyto nástrahy, si lze učinit z průkopnického pokusu Geoffreya Hawthorna, který se pokusil kombinovat prvky obou těchto přístupů.³³

Hawthorn v jednom ze svých „možných“ světů „vyjímá“ z dějin středověké Francie morové epidemie a z tohoto předpokladu odvozuje, že na francouzském venkově prudce poklesla porodnost, což vedlo k tomu, že země prošla v 18. století urychlenou hospodářskou modernizací. V druhém kontrafaktuálním světě uvažuje o tom, co by se stalo, kdyby Američané po druhé světové válce neintervenovali v Koreji; ve třetím mění směr vývoje italského umění konce 13. a začátku 14. století tím, že z něj vyjímá jeho tehdejší objevy, které se pak staly základem renesance. Druhý příklad je pravděpodobně nejhodnověrnější, neboť je podložen americkými diplomatickými dokumenty.³⁴ Ostatní Hawthornovy „světy“ již budí méně důvěry. První v sobě zahrnuje rozpor, jehož podstatou je nejistý vztah mezi středověkou demografií a politickým a hospodářským vývojem v 18. století, který musí i v tom nejspolehlivějším tvůrci alternativní historie vyvolat krajní podezření. Hawthornova vize umělecké „ne-renesance“ zase téměř zcela závisí na sporných předpokladech o dynamice změn uměleckého stylu.³⁵ Pokud se týká méně detailních úvah o obrodě *Labour Party* v 80. letech 20. století a o maurském superstátě (což je ve skutečnosti jakási rozšířená verze Guedallového eseje z roku 1932), pak platí, že s těmito pracemi by se jistě dobře uplatnil v novém vydání Squirova sborníku *Kdyby ...*³⁶

Nedostatky všech těchto pokusů o explicitní kontrafaktuální analýzu historických událostí jsou téměř samy o sobě důvodem, proč se alternativní historie

nemůže uchytit. Alternativní historie má tendenci diskreditovat se buď proto, že klade nepravděpodobné otázky, nebo proto, že nabízí odpovědi postrádající hodnověrnost. Přesto je zjevné, že existují další důvody, proč je tak málo historiků ochotno připustit alternativní vývoj – a jestliže takovou možnost uznávají, pak ji připouštějí jen implicitně, ve formě jakéhosi podtextu. Takový přístup je patrný ve velkém počtu „revizionistických“ historických prací, které byly publikovány v nedávné době – což by nemělo být až tak velkým překvapením, neboť revizionisté mívají tendenci oponovat deterministickým interpretacím v jejich různých formách. Za příklad může sloužit R. F. Foster a jeho právem oceňovaná práce *Modern Ireland* (Moderní Irsko). Foster v ní sice opakovaně zpochybňuje účelové tvrzení nacionalistů o tom, že nezávislost Irska na Anglii a její „nadvládě“ byla nevyhnutelná, přesto se důsledně a za všech okolností vyhýbá tomu, aby alternativy, implicitně obsažené ve své práci, vyjádřil explicitní formou (například možnost, že by Irsko setrvalo v unii s Velkou Británií, což by se snad v důsledku přijetí jednoho z prvních návrhů zákona o samosprávě mohlo stát).³⁷ Totéž lze v podstatě říci o Johnu Charmleyovi a jeho polemické kritice W. Churchilla, v níž naznačuje, že britské impérium mohlo být po roce 1940 zachováno. Tomu měla napomoci jinak vedená zahraniční politika, jejíž součástí by byl například mír s Hitlerem. Charmley však neříká jasně, jak by takový scénář mohl fungovat.³⁸ Jestliže se tito historici brání explicitnímu vyjádření historických alternativ, uváděných v jejich knihách pouze v implicitní formě, tak nikoli jen kvůli nedostatkům dřívějších pokusů o konstruování kontrafaktuální historie: vede je k tomu i další důvod. Podezřívavý postoj k alternativní historii má své nejhlubší kořeny v samotné filozofii dějin.

Boží intervence a predestinace

Vítězství historického determinismu nebylo předem dáno. Jak připomíná Herbert Butterfield, svět se v době určujícího vlivu mýtu zdál být zcela nedeterministický. Život byl ovládán přírodními silami, jejichž některé projevy se rytmicky opakovaly a byly předvídatelné (jako roční období); jiné děje si člověk ale dokázal vysvětlit jen působením nadpřirozených sil:

„Kdykoli se zdálo, že následky neodpovídají příčinám nebo že obvyklé vysvětlení je nedostatečné, kdykoli náhoda nebo podivná shoda okolností způsobily něco neočekávaného, kdykoli se vnější faktory, s kterými nikdo nepočítal ... staly příčinou překvapivého obratu ... věřil člověk, že zasáhl bůh. Boží zásahy byly únikovým vysvětlením neočekávané události, na němž lze demonstrovat důležitost náhody v dějinách, jakož i neschopnost společnosti v počáteční fázi vývoje chápat kauzalitu, převratný charakter dějů a také fakt, že malé příčiny mohou mít velké následky. Byly vysvětlením obav, které sužovaly člověka ve světě, jehož běh nechápal, pocitu, že historie je věc, která se mu děje, nikoli cosi, co on vytváří; pocitu závislosti, který člověk určitě zažíval, když nebyl schopen pochopit nebo ovládnout pří-

rodní jevy a tajemství jejich dění ... Všechny tyto věci v člověku posilovaly přesvědčení, že život závisí převážně na vůli bohů ...“³⁹

Odkaz na vůli bohů se tak stával jakýmsi východiskem z nouze. V polyteistických náboženstvích to obvykle znamenalo dát jen jméno protikladným přírodním silám. Vnitřní rozpornost polyteismu byla však příčinou toho, že epikurejší filozofové později explicitně odmítli jakékoli božské vměšování do dění světa: jde pravděpodobně o první jasnou formulaci antideterministické filozofie. Lucretius vyhlašuje, že vesmír je nekonečný a že se skládá z atomů, které podléhají zcela náhodné dynamice:

„Příroda vytvořila náš svět prostřednictvím spontánních, náhodných kolizí a náhodného shlukování atomů, jež nemělo žádný předem daný cíl ... *Příroda je svobodná a nepodléhá vůli žádných hrdých vládců*. Sama řídí vesmír bez pomoci bohů. Neboť kdo ... by mohl vládnout veškeré velikosti nezměřitelného? Kdo by mohl držet v tvrdé ruce otěže bezmezného? ... Kdo by mohl být vždy na všech místech najednou, připraven postarat se o to, aby se jasné nebe zatáhlo mraky a otřásalo hromobitím – aby vysílal blesky, které by mohly v mnoha případech zničit jeho vlastní chrámy, nebo se naopak stáhl a vybil si svůj hněv tím, že udeří bleskem, který tak často mívá ty, kdož jsou vinni, a zabíjí nevinné, do pouště?“⁴⁰

Jediným prvkem vzdáleně upomínajícím na determinismus je v Lucretiově myšlení jeho primitivní teorie entropie: „Vše se postupně rozkládá a unaveno věkem padá k zemi.“⁴¹

Idea nejvyššího, nadpřirozeného soudce, který koná s nějakým cílem, tak v dějinách myšlení krystalizovala jen pomalu. Dobrou ilustrací tohoto vývoje je klasická představa Fortuny, tak jak ji lze nalézt v díle historika Polybia *Dějiny* (Historiaie; Polybios je napsal v 2. století před Kristem):

„Je to právě prvek neočekávaného v událostech, které jsem se rozhodl vylíčit, jež zaujme úplně každého a vede ho k tomu ... aby studoval moji systematickou historii ... Stejně jako *Fortuna řídí téměř všechny záležitosti světa, aby směřovaly jedním směrem a aby sloužily zájmům jednoho a téhož cíle*, musí i historik svému čtenáři ukázat v jednom názorném pohledu proces, kterým dosáhla současného uspořádání ... Celkové a úplné schéma běhu událostí – kdy začaly, z čeho vznikly a jak dospěly ke konečnému výsledku – to vše [je] dílem Fortuny ... Přestože Fortuna neustále přichází s něčím novým a neustále mění životy lidí v dramata, nikdy v minulosti nevytvořila ani takové uspořádání, ani takovou podívanou, jakých jsme svědky v naší době.“⁴²

Polybiův závěr, že vrtkavé působení a přízeň Fortuny směřuje ve skutečnosti k jednomu cíli – triumfu Říma – představuje další důležitý krok k determinističtějšímu chápání božího zásahu. Podobnou koncepci lze nalézt také v Tacitově díle, i když zde je cílem bohů destrukce římské říše: „Nevídané utrpení Říma je jasným důkazem toho, že nás ... bohové chtějí potrestat.“ U Tacita

stejně jako u Polybia diktovala často „výsledek“ událostí, které právě probíhaly, „náhoda“; ale události „měly také svou vnitřní logiku a příčiny“.⁴⁵

Polybios vycházel také z teorie stoiků o historických obdobích, která kulminují v periodických přírodních katastrofách a jejichž výsledek nemůže člověk nijak ovlivnit:

„Když má potopa nebo mor či neúroda ... za následek zánik většiny lidstva ... všechny tradice a umění hynou současně, ale když za určitou dobu vyrostou nová populace z těch, kdož katastrofu přežili, započne obnova společenského života stejně jako vyrostou úroda ze semínka v zemi.“⁴⁴

Stejně chápání historie jakožto cyklického procesu lze samozřejmě nalézt ve Starém zákonu v knize Kazatel: „Věc, která byla, opět bude, a to, co bylo učiněno, bude učiněno opět.“⁴⁵ Plán hebrejského boha byl ale poněkud složitější než ten, kterým se řídila řecko-římská Fortuna. Starý zákon líčí záměry Jahveho ve složitém historickém příběhu: stvoření, vyhnání z ráje, vyvolení Izraele, proroci, exil a vzestup Říma. Křesťanský Nový zákon k tomu přidává revoluční codu: vtělení Krista, ukřižování a zmrtvýchvstání. Židovské a křesťanské pojetí dějin tak má od svých počátků mnohem determinističtější strukturu než antická historiografie: „Nejenže Bůh řídí dění ve světě, ale jeho vůle (a v ní obsažený záměr) je pro první křesťany jedinou věcí, která dává historii nějaký smysl.“⁴⁶ Eusebius ve svém spisu (rok 300 našeho letopočtu) vykresluje události i jedince buď jako prokřesťanské, kterým je Bůh nakloněn, nebo protikřesťanské, a proto odsouzené k zatracení.⁴⁷

Bylo by ale chybou příliš jednostranně zdůrazňovat křesťanský historický determinismus. Bůh v Augustinově díle *O Boží obci* neodměňuje křesťany jen za jejich víru, neboť dobří stejně jako hříšní mají v sobě zlo prvotního hříchu. Augustinův Bůh je všemocný a vševědoucí, ale dal člověku svobodnou vůli – byť je tato vůle oslabena prvotním hříchem, a proto má člověk tendenci směřovat ke zlu. Z teologického hlediska staví tento přístup Augustina někam mezi absolutní fatalismus manicheismu, který popírá existenci svobodné vůle, a pelagiánský názor, podle něhož svobodná vůle nemůže být omezena prvotním hříchem. Z hlediska filozofie dějin kombinuje Augustin židovsko-křesťanskou ideu předem daného božského záměru s relativně autonomním líčením svobodného jednání člověka – což je jemnou modifikací antického přístupu.

Augustin tak stanovil relativně pružné hranice, v jejichž rámci bylo možno psát křesťanskou historii. Stejnou flexibilitu lze najít ještě o více než tisíc let později v Bossuetově díle *Rozprava o světových dějinách* (1681). U Bossueta stejně jako u Augustina se zdá, že sekundární příčiny mají jistou autonomii, a to navzdory rozhodující myšlence božského záměru:

„Dlouhé řetězení jednotlivých událostí, které vytvářejí říše a dávají jim zaniknout, závisí na rozhodnutí Boží prozřetelnosti. Vysoko ve svém nebi třímá Bůh otěže všech království. Má ve svých rukou každé srdce. Někdy potlačuje své vášně, jindy jim dá volný průchod, a tak vyděsí lidstvo. Takto

vykonává Bůh svá nezpochybnitelná rozhodnutí v souladu s navždy platnými pravidly. On je tím, kdo připravuje velké události prostřednictvím oněch nejméně souvisejících příčin a kdo zasazuje těžké rány, které mají tak obrovské následky. Takto vládne Bůh nad všemi národy.“⁴⁸

Je zřejmé, že cesta od Augustina k Bossuetovi nebyla vůbec přímá. Během renesance došlo v jistém smyslu k oživení původní antické koncepce vztahu mezi božím záměrem a svobodným konáním člověka. Machiavelli ve svých historických pracích považuje *Fortunu* za nejvyššího arbitra osudu lidského jedince – a to přesto, že „chrabý“ muž může tomuto náladovému ženskému stvoření nadbíhat. Naproti tomu ve Vicově modelu „ideální věčné historie“ návratu a koloběhu skládající se z po sobě jdoucích božských, heroických a lidských etap je role Prozřetelnosti relativně blízká tomu, jak ji pojímal Augustin. Svobodná vůle je:

„domovem a sídlem všech ctností, mimo jiné spravedlnosti ... Avšak člověk je kvůli své špatné povaze podřízen tyranii sebelásky, která ho v podstatě nutí, aby sledoval jen osobní prospěch ... Proto jen boží prozřetelnost může člověka přimět, aby jednal spravedlivě, ať jako příslušník rodiny, státu, či lidstva.“

Vicovy *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů* jsou proto „racionální občanskou obhajobou boží prozřetelnosti ... takříkajíc proklamací historického faktu prozřetelnosti, protože jde koneckonců o historii forem řádu, který bez lidského záměru a vědomí a často v rozporu s přáním lidí dala prozřetelnost lidské rase jako nejpevnější, nejvnitřnější citadelu“.⁴⁹ Existuje úzká souvislost mezi těmito úvahami a přístupem Arnolda Toynbeeho, toho bezesporu nejambicióznějšího křesťanského historika 20. století. Toynbee si podržel pevnou víru ve „svobodnou vůli“ navzdory tomu, že se upsal podobné – a podle některých kritiků fundamentálně deterministické – koncepci historického koloběhu vzestupu a pádu jednotlivých „civilizací“, jakou vyznával Vico.⁵⁰

V křesťanské teologii existovaly vždy silné proudy obhajující absolutní determinaci (kterých si byl Augustin velmi dobře vědom). Bylo naprosto logické vyvodit v této souvislosti závěr, že vzhledem k faktu boží vševědčnosti On již rozhodl, koho obšťastní svou milostí. Tím se ovšem otevřel závažný problém, který byl poprvé explicitně řešen během 9. století v takzvaném sporu o predestinaci. Jestliže Bůh někoho předurčil ke spáse, musel podle Godescalka z Orbais předurčit někoho také k zatracení; přirozeně pak odporovalo logice mluvit o tom, že Kristus zemřel pro tuto druhou skupinu, protože v případě jejich členů by se obětoval zbytečně. Doktrína dvojí „predestinace“ přetrvávala v učení středověkých teologů, jako byli Řehoř z Rimini a Ugolino z Orvieto, a znovu se objevila v Kalvínově *Nauce o křesťanském náboženství* (i když to byl až Kalvínův následovník Theodore Beza, který učinil z predestinace ústřední kalvinistický princip). Ale opět by bylo zavádějící udělat rovnítko mezi kalvinistickým učením o predestinaci a historickým determinismem, neboť argumenty

teologů se v souvislosti s predestinací týkaly především posmrtného života a neměly žádný významný vliv na záležitosti lidského světa.

Idea rozhodujícího vlivu boží vůle v dějinách tedy omezuje, avšak nevylučuje jistou svobodu jedince zvolit mezi možnými směry, kterými se budou události ubírat. V tomto smyslu ani antická, ani židovsko-křesťanská teologie nutně nevylučují alternativní přístup k historickým záležitostem – i když představa rozhodujícího vlivu boží vůle ho ovšem také nijak nepodporuje. Pokud tedy existuje cesta od teologie k historickému determinismu, musí být nepřímá a zprostředkovává ji racionalistická filozofie 18. století. Toto století je často spojováno se „sekularizací“ a úpadkem náboženství v souvislosti s rozvojem vědy, avšak v historiografii i v téměř celém „osvícenství“ je předěl narýsovaný méně jasně, než jak se prvoplánově jeví. Jak uvádí Butterfield, většina osvícenského myšlení je pouhým „pokleslým“ křesťanstvím, v němž místo boha zaujímají různé mlhavé entity jako „Příroda“ nebo „Rozum“. Doktríny pokroku byly zjevně jen světskými adaptacemi doktríny křesťanské, i když údajně vycházely z empirie. Rozdíl spočívá v tom, že tyto nové doktríny byly ve svém determinismu často rigidnější než náboženství, ze kterého vyšly.

Vědecký determinismus: materialismus a idealismus

Newtonův objev gravitace a jeho formulace tří pohybových zákonů předznamenaly zrod opravdu deterministické koncepce vesmíru. Po Newtonovi se stalo evidentním (jak to vyjádřil Hume), že „každý objekt je determinován absolutním osudem k určitému stupni a směru svého pohybu ... pohyb hmoty musí být proto nahlížen jako příklad nutného pohybu“. Zda se člověk rozhodne považovat tyto zákony za bohem dané nebo ne, bylo – a stále je – do jisté míry jen otázkou sémantiky. Hume zavedl pojem „absolutní příčiny“. Leibniz zvolil jinou formulaci: „Svět je tvořen tak, jak počítá Bůh.“ Důležité je, že věda jako by eliminovala z fyzického světa náhodu. Leibniz tak se svým důrazem na „předzjednanou harmonii všech monád“ – vše souvisí se vším – má tendenci obhajovat nezměnitelnou, předurčenou povahu minulosti, současnosti i budoucnosti, již skrývají ve svém lůně (vyjma jiných, imaginárních světů). Od tohoto pojetí je již jen krátký krok k Laplaceovu striktnímu mechanickému determinismu, podle nějž může vesmír učinit „pouze jedinou věc“:

„Představme si na okamžik inteligenci, jež je schopná obsáhnout všechny síly, kterými je oživována příroda, a s nimi konkrétní situaci bytostí, které jsou její součástí – inteligenci dostatečně velikou, aby dokázala tato data analyzovat. Tato inteligence popíše stejným vzorcem pohyby těch největších vesmírných těles i pohyby těch nejlehčích atomů; pro ni nebude existovat nic nejistého a budoucnost stejně jako minulost bude defilovat před jejíma očima.“⁵¹

O jediné výrazné omezení tohoto typu determinismu se postaral Descartes, který, spolu s dalšími, zastával názor, že myšlenka a hmota jsou odlišné sub-

stance, přičemž jen hmota je podřízena deterministickým zákonům. Modifikovanou verzi tohoto přístupu lze najít například v díle Laplaceova současníka Bichata, který tvrdil, že determinismus platí pouze v případě neorganických entit, zatímco organické entity „se vzpírají jakékoli kalkulaci ... je nemožné v souvislosti s jejich fenoménem cokoli předvídat, předpovídat nebo vypočítávat“.⁵² Tomuto typu klasifikace lze však oponovat dvěma způsoby.

V prvním případě je lidské chování prostě vysvětlováno pomocí materialistických teorií. Takto se argumentovalo již v dávné minulosti. Hippokrates například vysvětloval „nedostatek ducha a odvahy pozorovatelný u obyvatel Asie“ odkazem na „malé sezónní výkyvy teploty na tomto kontinentu“. Ve svém objasnění orientální ustrašenosti uváděl jako její další důvod „institucionální faktor“ – konkrétně měl na mysli škodlivý vliv despoticke vlády na každého jedince.⁵³ Přesně tento způsob zdůvodňování převzali a rozvedli francouzští osvícenští spisovatelé jako Condorcet a zejména Montesquieu, jenž ve svém díle *O duchu zákonů* váže sociální, kulturní a politické rozdíly mezi národy na klimatické a jiné přírodní faktory. Montesquieu charakteristicky vyjadřuje novou víru v takové materialistické teorie: „Jestliže určitá dílčí příčina, například náhodný výsledek nějaké bitvy, zruinuje stát, pak existuje nějaká hlavní příčina, která nechá pád tohoto státu vyplýnout z jediné bitvy,“ neboť: „Slepý osud nestojí za vším děním, které vidíme ve světě.“ V Británii položil Adam Smith ve svém *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* základy striktně ekonomické analýzy společnosti, která naznačuje cyklický historický proces. Jednotlivce zde ovšem nevede k jednání „slepý osud“, ale „neviditelná ruka“, která jej nutí, aby konal ve všeobecném zájmu dokonce i tehdy, když sleduje své vlastní sobecké cíle.

Podobný příklon k determinismu zaznamenala i německá filozofie, zde se však projevil výrazně jinou formou. Kant, stejně jako Descartes, ponechal ve své filozofii člověku prostor pro určitou autonomii, ta však existovala pouze v nepoznatelném paralelním vesmíru „noumenon“. Jinak Kant trval na tom, že v materiálním světě „jsou projevy vůle v konání lidí determinovány, jako všechny další události, univerzálními přírodními zákony“:

„Když je hra svobody lidské vůle prověřována na velké škále světové historie, objeví se v jejích hnutích pravidelné směřování; a ... co se takto zdá zmatené a neregulované v případě jednotlivců, je v historii celých druhů rozpoznáno jako kontinuálně postupující, byť pomalý vývoj jejich původních schopností a vloh ... Jednotliví lidé, a dokonce celé národy, zatímco se zabývají svými vlastními zájmy, mají málo na mysli ... že nevědomky postupují vedení záměrem přírody, který je jim neznám.“⁵⁴

Kant ve svých *Myšlenkách k všeobecným dějinám* zformuloval úkol pro novou filozofii dějin: „Pokusit se objevit *přirozený záměr* za tímto smysl postrádajícím sledem událostí a rozhodnout, zda je vůbec možné formulovat ve smyslu definitivního záměru přírody historii tvorů, kteří jednají bez vlastního plánu.“⁵⁵

Byl to Hegel, kdo více než kterýkoli jiný německý filozof přijal tuto výzvu. Pro Hegela, stejně jako pro Kanta, musí být „lidská libovůle, a dokonce i vnější

nutnost“ podřízena „vyšší nutnosti“. „Jediným cílem filozofického zkoumání,“ říká Hegel ve své druhé, přepracované verzi *Filozofie dějin*, „je eliminovat náhodné ... V historii musíme hledat všeobecný záměr, nejvyšší cíl světa. Musíme do historie vnést víru a přesvědčení, že říše vůle není vydána na milost a nemilost náhodě.“ Hegelova „vyšší nutnost“ není materiální, ale nadpřirozená – ve skutečnosti v mnohém připomíná tradičního křesťanského boha. Nejvíce je to patrné tam, kde Hegel mluví o „věčné spravedlnosti a lásce, jejímž absolutním a konečným cílem je pravda v sobě a pro sebe samu“. Hegel dal svému bohu jméno „Rozum“. Jeho základním „postulátem“ tak byla myšlenka, že „rozum vládne světu, a že historie je proto racionálním procesem“:

„Že historie světa je řízena nejvyšším záměrem ... jehož základem je ... božský a absolutní rozum – to je tvrzení, jehož pravdivost musíme předpokládat; jeho důkaz spočívá ve studiu vlastní historie světa, jež je obrazem a ustanovením rozumu ... Kdokoli se racionálně podívá na svět, zjistí, že je v něm racionální aspekt ... Obsah celých dějin světa je racionální a ve skutečnosti musí být racionální; všemu vládne božská vůle, jež je dostatečně silná, aby určila celkový obsah. Naším cílem musí být rozpoznání této substance. Abychom toho dosáhli, musíme použít našeho racionálního vědomí.“⁵⁶

Tato poněkud v kruhu postupující argumentace byla druhým možným způsobem, jak se vyrovnat s karteziánským tvrzením, že pro nehmotný svět determinismus neplatí. Hegel nehodlal učinit nějaký ústupek materialismu: „Duch a proces vývoje jsou tou pravou substancí historie,“ prohlašoval, a „fyzickou přírodu“ striktně podřizoval vůli „ducha“. „Duch“ je však podřízen podle jeho tvrzení deterministickým silám stejně jako fyzická příroda.

O jaké síly šlo? Hegel ztotožňoval svého „ducha“ s myšlenkou lidské „svobody“ a tvrdil dále, že historický proces může být pochopen jako dosažení sebepoznání touto ideou svobody prostřednictvím vývoje „světového ducha“. Hegel si pro své potřeby adaptoval sókratovskou formu filozofického dialogu a postuloval existenci dichotomie (aby byl uveden příklad, kterým se nejvíce zabýval) v národním duchu, mezi abstraktním a konkrétním nebo obecným a zvláštním. Právě dialektický vztah mezi nimi poháněl historii kupředu a výše prostřednictvím teze, antiteze a syntézy – což bylo přirovnáno k dialektickému valčíku. Ale toto byl valčík ve stylu Franka Astaira – po schodech nahoru: „Vývoj, pokrok a vzestup ducha k vyššímu pojetí sebe sama ... je dosažen úpadkem, fragmentací a destrukcí předcházejícího modu reality ... Obecné povstává ze zvláštního a jeho negace ... To vše se děje automaticky.“

Hegelův model měl v mnoha směrech radikálnější důsledky než kterákoli současná materialistická teorie historie. V jeho pojetí událostí hnaných střetem protikladů byly touhy a osudy jednotlivců naprosto nepodstatné: „pro dějiny světa neměly žádný význam, neboť jednotlivci slouží historii jen k tomu, aby je použila jako nástroj ke svému dalšímu pokroku.“ Bez ohledu na to, jaká nespravedlnost může postihnout jedince, „nám filozofie musí pomáhat pochopit, že skutečný svět je takový, jaký má být“, neboť „lidské bytosti svými

činy v dějinách světa působí věci, které se zcela liší od toho, co zamýšlely; „hodnota jedince se měří tím, v jakém rozsahu odráží a reprezentuje národního ducha“. Tudíž „velké osobnosti světových dějin ... jsou ty, které se chopí vyššího principu a učiní z něj svůj vlastní cíl“. Mluvit o morálce je tedy nesmysl: „Dějiny světa se odehrávají ve vyšší rovině, než je ta, kam morálka správně patří.“ A samozřejmě: „konkrétním projevem jednoty subjektivní vůle a univerzálna – totalitou etického života a realizací svobody“ – byl (pruský) stát, kulturní objekt Hegelovy generace.⁵⁷

Dá se říci, že těmito argumenty Hegel zesvětlil predestinaci a převedl Kalvínovu teologické dogma na pole historie. Jedinec nyní ztratil nejen kontrolu nad svým spasením po smrti, ale také nad svým pozemským osudem. V tomto smyslu jsou Hegelovy myšlenky vrcholem vývoje teologie k naprostému fatalismu: je to možná logický závěr, pokud přijmeme za svou ideu existence nejvyššího božstva, ale Augustin, spolu s dalšími, dělal mnoho, aby takový pohled mírnil. Současně existuje přinejmenším povrchní podobnost mezi Hegelovou idealistickou filozofií dějin a materialistickými teoriemi, které se vyvinuly jinde. Hegelova „lest Rozumu“ byla možná horším pánem než Kantova „Příroda“ a Smithova „neviditelná ruka“; tato další zdánlivá božstva hrála však obdobnou roli.

Hegelián by pravděpodobně řekl, že syntéza idealistického a materialistického přístupu byla nevyhnutelná. V době Hegelovy smrti byla ale taková možnost velmi vzdálená. Britští současníci velkého idealistického filozofa mohli také konstruovat své politicko-ekonomické modely na skrytě religiózních teoriích (jak připomínal Boyd Hilton a další); přesto dále otevřeně a vědomě vycházeli z empirických a materialistických principů. Výrazným znakem politické ekonomie v té formě, v jaké se vyvinula na počátku 19. století, byl navíc pesimismus. Hegel byl ve srovnání s tím poměrně optimistický a sdílel s Kantem základní předpoklad, že historie je progresivní. Ricardo se svými ekonomickými zákony zmenšujících se zemědělských výnosů, klesajících zisků a zákonem mezd stejně jako Malthus se svým populačním zákonem vykreslují hospodářství jako samoregulační systém, morálně založený na odvetě – systéme, v němž po období růstu musí nevyhnutelně následovat stagnace a pokles. Britská politická ekonomie tak logicky pracuje se závěrem, že historie je cyklická, nikoli progresivní.

Hegelův idealistický model historických procesů měl málo společného i s různými materialistickými teoriemi, které se vyvíjely přibližně ve stejném čase ve Francii. Comte si ve svém *Kursu pozitivní filozofie* činí nárok na to, že rozpoznal další „velký fundamentální zákon“: „Každá naše rozhodující koncepce – každá část našich znalostí – prochází postupně třemi rozdílnými teoretickými stadii: teologickým neboli fiktivním, metafyzickým neboli abstraktním a vědeckým neboli pozitivním“.⁵⁸ Taine nabídl další pozitivistickou trojici složenou z prostředí, času a rasy. Comte i Taine se pyšnili svými empirickými metodami. Podle Taina je nejlepším historickým nástrojem monografie: „Vnoří ji do minulosti jako skalpel a ven ji vytáhne naplněnou autentickými prvky. Po dvaceti třiceti takových sondách člověk porozumí příslušné epoše“.⁵⁹ Syntéza

britské politické ekonomie a hegelovské filozofie, která se ukázala být tou nejúspěšnější deterministickou doktrínou ze všech, nebyla tedy v žádném případě předem dána.

Marx se odlišoval od ostatních filozofů historie 19. století tím, že si nedělal velké starosti se svobodnou vůlí; snad v tom spočívalo tajemství jeho úspěchu. Když John Stuart Mill vyzval „opravdu vědecké myslitele, aby teorií propojili fakta světové historie“ a našli „zákony sociálního řádu a sociálního pokroku“, bylo v těchto slovech něco z Comta a Kanta. Mill měl ale jako mnozí další liberálové 19. století skrytou hrůzu z toho, aby od determinismu nesklouzl k fatalismu. Celkem vzato nebylo jednoduché pro liberála hodit svobodnou vůlí – tedy roli jednotlivce – přes palubu. Mill se snažil problém vyřešit novou definicí „doktríny kauzality, nevhodně zvané doktrínou nutnosti“, aby řekl, že „jen činy těchto jednotlivců jsou kombinovaným výsledkem působení univerzálních zákonů a jejich egoistického úsilí; toto směřování je opět výsledkem přirozených i umělých okolností formujících jejich vzdělání, *mezi něž musí být počítáno jejich vědomé úsilí*“. Pokud se nad tím ale člověk zamyslí, vidí, že tím lidem přičítá značné schopnosti. Mill navíc v pasáži, v které explicitně klade kontrafaktuální otázky, otevřeně uznává, že „všeobecné příčiny mají velkou důležitost, ale že také jednotlivci stojí za velkými historickými změnami“:

„Se stejnou jistotou, jaká by příslušela kterémukoli eventuálnímu závěru respektujícímu historické události, lze říci, že kdyby nebylo Themistokla, nebylo by ani vítězství u Salamíny; a kdyby jich nebylo, kde by byla naše civilizace? Jak rozdílná by byla situace, kdyby u Chairóneie místo Charése nebo Lysiklése velel Epameinóndás nebo Tímoleón či dokonce Ífikratés?“

Mill cituje souhlasně dvě kontrafaktuální myšlenky: bez Caesara by „se evropská civilizace mohla ... vyvíjet odlišně“ a bez Viléma Dobyvatele „by naše historie a náš charakter nebyly tím, čím jsou“. Po těchto slovech zní jeho závěr, že „vědomé úsilí“ jednotlivce je podřízeno „zákonu lidského života“ na kolektivní úrovni, nepřesvědčivě:

„Čím déle existuje náš druh ... tím více převládá vliv minulých generací na ty současné a vliv lidstva *en masse* na každého jednotlivce v něm nad ostatními silami ... narůstající převaha kolektivní činnosti druhu nad všemi okrajovými vlivy neustále vede celkovou evoluci rasy k čemusi, co se málo odchyluje z určité předem dané cesty.“⁶⁰

Stejnou nejistotu můžeme nalézt dokonce v díle Henryho Thomase Bucklea, jehož *Dějiny civilizace v Anglii* (jejich první díl byl publikován v roce 1856) jako by byly odpovědí na Millovu charakteristiku „vědecké“ historie. V tomto díle je paralela s přírodními vědami zjevná a sebejistá:

„Co se týče přírody, vysvětlili jsme jevy evidentně zcela výjimečné a náhodné a ukázali, že jsou v souladu s některými neměnnými a univerzálními zá-

kony ... Pokud bychom události v životě lidí podřídili podobnému zkoumání, máme veškeré právo očekávat stejné výsledky ... Každá generace demonstruje, že některé události jsou pravidelné a předvídatelné, ačkoli generace předcházející je prohlásila za náhodné a nepředvídatelné: takže zřetelnou tendencí pokroku civilizace je posílit naši víru v univerzalitu řádu metody a zákona.“

Podle Bucklea by studium sociální statistiky (která tehdy zahájila svůj prudký a dodnes trvající rozvoj) odhalilo „velkou pravdu, že činnost lidí ... není ve skutečnosti nikdy nedůsledná, ale jakkoli náhodná se může zdát, vždy jen formuje část jednoho obrovského systému univerzálního řádu ... neodchýlnou pravidelnost morálního světa“.⁶¹ Přesto měl Buckle, stejně jako Mill, obavu z problému svobodné vůle. Jeho model kauzality říká jako ten Millův, že „když rozvíjíme nějakou akci, rozvíjíme ji v důsledku nějakého motivu nebo motivů; že tyto motivy jsou výsledkem nějakých předcházejících příčin; kdybychom tedy byli seznámeni se všemi těmito předcházejícími příčinami a se všemi zákony, které je řídily, mohli bychom tak s jistotou prostou jakýchkoli chyb předpovědět veškeré jejich okamžité výsledky“. „Činy jednotlivců, určené pouze jejich předcházejícími příčinami, musí mít uniformní charakter, to jest – musí za naprosto stejných okolností vyústit v naprosto stejné výsledky“. Byl by to ničím neohraničený fatalismus, kdyby Buckle nepřipojil k těmto slovům poněkud nepřesvědčivý dodatek: „Všechny změny, kterých je historie plna ... musí být ovocem dvojího působení; působení vnějších fenoménů na mysl a dalšího působení mysli na tyto fenomény.“⁶²

Pravděpodobně žádný spisovatel 19. století nesváděl větší boj s tímto problémem – rozporem mezi svobodnou vůlí a deterministickými teoriemi historie – než Tolstoj v závěrečné kapitole *Vojny a míru*.⁶³ Tolstoj se vysmíval nejen populárním historikům, autorům memoárů a životopiscům, ale také hegelianským idealistům za jejich chabé pokusy vysvětlit události let 1789–1815, které otřásly světem, a především za snahu vysvětlit francouzskou invazi do Ruska tvořící historický rámec jeho nesmrtelného příběhu – a její ztroskotání. Ani role boží prozřetelnosti, ani role náhody, velkého muže či idejí nemůže podle jeho mínění vysvětlit obrovské přesuny milionů lidí, které se odehrály během napoleonské éry. Podle Tolstého „měla nová škola (historie) studovat nikoli projevy moci, ale příčiny, které vedou ke vzniku moci ... Jestliže má historie za svůj cíl popis proměny lidstva a národů, pak první otázka, kterou je třeba zodpovědět ... zní: Jaká je to síla, jež hýbe národy?“ Tolstoj si vypůjčuje terminologii od Newtona a tvrdí, že „jedinou koncepcí schopnou vysvětlit pohyb národů je ta, která pracuje s nějakou silou úměrnou celému tomuto pohybu národů“. Odmítá právní definice vztahu mezi vládcem a ovládaným, zejména teorie smluvního delegování pravomocí vládci:

„Každý vykonaný příkaz je vždy jen jedním z obrovského počtu nevykonaných. Všechny neuskutečnitelné rozkazy jsou nekonzistentní s během

událostí a nejsou provedeny. Jen ty skutečnatelné se spojí v sérii na sebe navazujících příkazů korespondujících se sledem událostí a jsou vykonány ... Každá událost, která se stane, se nevyhnutelně shoduje s nějakým vyjádřeným přáním a nalézá se pro sebe ospravedlnění, jeví se jako produkt vůle jedné či více osob ... Ať se již stane cokoli, vždy se to bude jevit jako přesně to, co bylo předvídáno a nařízeno ... Historické osobnosti a jejich příkazy závisí na událostech ... Čím více nějaká osoba vyjadřuje názory, teorie a čím více ospravedlňuje kolektivní akci, tím méně se na této akci účastní ... Ti, kdož se nejvíce podílejí na této události, přijímají nejmenší odpovědnost a *vice versa*.“

Vypadá to, že tyto argumenty zavádějí Tolstého do slepé uličky: „Z hlediska morálky se zdá, že moc je příčinou událostí; fyzicky ji provádějí ti, kdož jsou této moci podřízeni. Ale stejně jako není morální aktivita myslitelná bez fyzické činnosti, tak událost nespočívá ani v prvním, ani v druhém, ale ve spojení obou. Jinými slovy – koncept příčiny není použitelný na fenomén, který zkoumáme.“ Tolstoj tím ale jen vyjadřuje, že dospěl ke svému cíli: zákonu o sociálním pohybu, který je srovnatelný s fyzikálními zákony:

„Elektřina produkuje teplo; teplo produkuje elektřinu. Atomy se vzájemně přitahují a odpuzují ... Nedokážeme říci, proč k tomu dochází, a [proto] říkáme, že taková je povaha těchto fenoménů, takový je jejich zákon. Totéž platí pro historické jevy. Proč dochází k válkám a revolucím? Nevíme. Víme jen, že má-li dojít k prvnímu nebo druhému typu těchto událostí, formují se do určité kombinace, jíž se účastní všichni; a říkáme, že toto je povaha lidí, že je to zákon.“

Po krátké úvaze nahlédneme, jak povrchní je tato definice přírodního zákona (zákon je recipročním vztahem, který nedokážeme vysvětlit). To, co následuje, mate však ještě více, neboť Tolstoj přistupuje k diskusi o tom, jaké důsledky má jeho „zákon“ pro ideu svobodné vůle jednotlivce, a tvrdí, že „pokud existuje jediný zákon řídící činnost lidí, nemůže svobodná vůle existovat.“ Tak se jeden z největších spisovatelů, který svým vcítěním se do lidských pohnutek stvořil románem *Vojna a mír* nesmrtelné dílo, rozhoduje pro spásu deterministické teorie dokázat, že svobodná vůle neexistuje. Myslí si opravdu vážně, že Pierrovo dlouhé trápení nemá vůbec žádný vliv na jeho nevyhnutelný osud? Zdá se, že ano. Podle Tolstého podléhá jedinec stejně tak zákonu moci jako Newtonovu zákonu gravitace. Člověk se svým iracionálním pocitem svobody jednoduše *odmítá připustit* existenci prvního zákona stejným způsobem, jako připouští existenci toho druhého:

„Člověk, který na základě zkušenosti a logické úvahy zjistil, že kámen padá směrem dolů, je o tomto jevu mimo veškerou pochybnost přesvědčen a očekává, že tento zákon bude platit ve všech případech ... Ale když zjistil se stejnou jistotou, že jeho vůle je podřízena zákonům, nevěří tomu a nemůže

tomu věřit ... Jestliže se vědomí svobody jeví rozumu jako nesmyslný protiklad ... pak to pouze dokazuje, že vědomí není podřízeno rozumu.“

Důsledky této dichotomie v dějinách nacházejí vyjádření v jiném (z intelektuálního hlediska přijatelnějším) tolstojovském zákonu: „V každé akci, kterou zkoumáme, vidíme jistou míru svobody a jistou míru nutnosti ... Poměr svobody k nutnosti stoupá a klesá podle toho, z jakého úhlu se na tuto akci díváme; ale jejich vztah je vždy v nepřímé úměře.“ Tolstoj uzavírá, že historik bude tím méně nakloněn přiznat svým subjektům svobodnou vůli, čím více bude vědět o jejich „vztahu k vnějšímu světu“; čím delší čas jej bude dělit od událostí, které popisuje, a čím více bude chápat „nekonečný řetězec příčin ... v němž každý jev, jež lze pochopit ... musí mít své definitivní místo jako výsledek toho, co se stalo dříve, a jako příčina toho, co bude následovat.“

V tomto bodě je Tolstoj donucen připustit – což je velmi zajímavé – že při psaní historických děl „nikdy nemůže existovat absolutní nevyhnutelnost“, protože „představovat si, že lidský čin je podřízen pouze zákonu nutnosti bez jakékoli svobody, znamená nutně předpokládat znalost *nekonečného* počtu situací vesmíru, *nekonečně* dlouhou časovou periodu a *nekonečně* dlouhý řetězec příčin“:

„Svoboda je obsah. Nutnost je forma ... To, co víme o životě člověka, je pouze určitý vztah svobodné vůle k nutnosti, vědomí k zákonu rozumu ... Projev síly svobodné vůle v kosmu, v čase a v závislosti na příčině formuje subjekt historie.“

V logice těchto řádků není obsažen striktní determinismus. Tolstoj nicméně dodává:

„To, co je nám známo, nazýváme zákony nutnosti; to, co je nám neznámo, nazýváme svobodnou vůlí. Výrazu svobodná vůle historie používá, jen když potřebuje sdělit, co nevíme o zákonu lidského života ... Uznání významu svobodné vůle člověka jakožto síly schopné ovlivnit historické události ... znamená pro historii totéž, co by pro astronomy znamenalo uznání svobodné síly pohybuující nebeskými tělesy ... Pokud existuje jediná lidská akce způsobená svobodnou vůlí člověka, pak nemůže existovat jediný historický zákon ... Jedině tím, že zredukujeme prvek svobodné vůle na infinitezimální velikost ... můžeme sami sebe přesvědčit o naprosté neovlivnitelnosti příčin a historie pak místo hledání příčin začne pro své cíle využívat výzkum historických zákonů... Překážkou našeho uznání podřízenosti jedince zákonům vesmíru, času a kauzality je dojem, že jsme na těchto zákonech nezávislí.“

Přesto není jasné, proč by mělo být záhodno redukovat roli svobodné vůle, jíž jsou si herci na scéně dějin vědomi, „na infinitezimální velikost“ kvůli deterministickým zákonům, jež není historik schopen opravdu pochopit bez téměř nekonečně rozsáhlých znalostí. Nakonec je tedy Tolstého pokus formulovat přesvědčivou teorii historie heroickým neúspěchem.

Lze říci, že existuje jediný muž, který uspěl tam, kde Tolstoj a mnozí jiní selhali. Na tomto místě můžeme Marxovu filozofii dějin, jejíž dny jsou nyní zjevně sečteny, zařadit přinejmenším do správného kontextu jako nejpřesvědčivější z mnoha verzí determinismu. Představuje neuvěřitelně čistou syntézu hegelianského idealismu a ricardovské politické ekonomie; dialektický historický proces, který však vyplýval z materiálních konfliktů, nikoli ze spirituálních protikladů, takže (jako v *Německé ideologii*) „skutečný proces výroby“ nahradil „myšlenku myšlenou sebou samou“ jakožto „základ celé historie“. Proudhon se o tuto syntézu pokusil; Marx ji dovedl k dokonalosti. Hegela „opravit“ tím, že hodil přes palubu teorii o státem sponzorované harmonii mezi třídami a s Proudhonem se definitivně vypořádal v *Bídě filozofie*.⁶⁴ „Dějiny všech dosavadních společností“, vyhláší *Komunistický manifest* z roku 1848 v jedné z nejpůsobivějších vět 19. století, „jsou dějinami třídních bojů.“ Prosté a podmanivé.

Marx převzal od Hegela více než jen dialektiku; za své přijal i jeho pohrdání svobodnou vůlí: „Lidé vytvářejí svoji historii, ale nevědí, že ji tvoří. V historickém boji musí člověk rozlišit ... fráze a iluze stran od jejich skutečných ... zájmů, jejich představu o sobě samých od reality. Při společenské výrobě výrobních prostředků vstupují lidské bytosti do neměnných a nutných vztahů, které nezávisí na jejich vůli. Mohou si lidé svobodně zvolit tu či onu formu společnosti? Za žádných okolností.“ Ale za Hegelem je jasně patrný stín Kalvína a ještě starších proroků, neboť v Marxově doktríně formují jistí jednotlivci – členové zuboženého a odcizeného proletariátu – skupinu nově vyvolených, jejichž osudem je svrhnout kapitalismus a zdědit zemi. *Kapitál* obsahuje proctví prokazatelně biblického původu, které říká:

„Monopol kapitálu se stává okovem výrobního způsobu, který spolu s ním a pod jeho ochranou vyrostl. Centralizace výrobních prostředků a zespolčenštění práce dosahují bodu, kdy se jim kapitalistický obal stává nesnesitelným. Obal puká. Odbíjí hodina kapitalistického soukromého vlastnictví. Vyvlastňovatelé jsou vyvlastňováni.“⁶⁵

Je pravda, že Marx a Engels nebyli vždy tak dogmatictí jako většina jejich pozdějších vykladačů. Selhání jejich apokalyptických politických předpovědí je občas nutilo tlumit determinismus jejich nejznámějších děl. Sám Marx uznával, že „urychlování a zpomalování všeobecného trendu vývoje“ může být ovlivněno „nahodilostmi“, které zahrnují i „náhodný charakter ... jednotlivců“.⁶⁶ I Engels musel připustit, že „historie často postupuje skokově a formou odboček“, což by mohlo nevídaně vést ke „značnému přerušení myšlenkového řetězce“.⁶⁷ Ve své pozdější korespondenci se snažil (jak se ukázalo marně) vymezit myšlenku jednoduchého kauzálního vztahu mezi hospodářskou „základnou“ a společenskou „nadstavbou“.

Přesně tento typ problému vyváděl z míry ruského marxistu Georgije Plechanova. Jeho esej *Úloha osobnosti v dějinách* ve skutečnosti ale vyznívá mnohem více proti marxistickému socioekonomickému determinismu než v jeho

prospěch, a to navzdory Plechanovovu úsilí vybědnout ze změní více či méně přesvědčivých příkladů, které ukazují, že jedinec může hrát v historii rozhodující roli. Kdyby měl Ludvík XV. jinou povahu, uznává Plechanov, mohla Francie po válce o rakouské dědictví získat další území. Její hospodářský a ekonomický vývoj proto mohl nabrat jiný směr. Kdyby Ludvík nebyl pod takovým vlivem Madame Pompadour, možná by netoleroval neschopného velitele maršála Soubise a Francie by třeba vedla efektivněji válku na moři. Kdyby generál Buturlin zaútočil v srpnu roku 1761 u Streigau na Friedricha Velikého – jen pár měsíců před smrtí císařovny Alžběty – mohl jej porazit na hlavu. A co kdyby žil Mirabeau déle nebo kdyby Robespierre zahynul při nějaké nehodě? Co kdyby byl Bonaparte zabit při jednom ze svých prvních tažení? Plechanovovo úsilí dostat všechny tyto nebezpečné možnosti a alternativy zpět do svěrací kazajky marxistického determinismu je přinejmenším komplikované:

„[Jednotlivec] slouží jako nástroj ... nutnosti a musí tak sloužit kvůli svému společenskému statutu a své mentalitě a temperamentu, které jsou tvořeny jeho statutem. Toto je také aspekt nutnosti. Protože jeho sociální status mu dal tento charakter a žádný jiný, slouží jednotlivec nejen jako nástroj nutnosti, aniž by se proti tomu mohl nějak postavit, ale vášnivě si přeje a musí si přát tak sloužit. To je aspekt svobody, a navíc svobody, jež vyrostla z nutnosti, přesněji řečeno je to svoboda, která je identická s nutností – je to poznaná nutnost.“

Tak „je charakter jednotlivce ‚faktorem‘ ve společenském vývoji jen tam, kde mu sociální vztahy dovolují jím být, když mu dovolují jím být, a v takovém rozsahu, v jakém mu dovolují jím být“. „Každý talentovaný člověk, který se stává společenskou silou, je produktem sociálních vztahů.“ Plechanov dokonce předjímá pozdější Buryho argument, že historické nehody jsou výsledkem kolizí mezi řetězci deterministických příčin, ale vyvozuje z něj mnohem determinističtější závěr: „Ať již byly obyčejné okolnosti, psychologické a fyziologické příčiny provázány jakkoli složitě, za žádných okolností by neeliminovaly velké sociální potřeby, které daly vzniknout velké francouzské revoluci.“ I kdyby Mirabeau žil déle a Robespierre zemřel dříve, i kdyby byl Bonaparte sražen kulkou k zemi,

„události by nabraly stejný směr ... V žádném případě by konečný výsledek revolučního hnutí nebyl v „protikladu“ k tomu, jaký byl. Vlivní jednotlivci mohou změnit jednotlivé rysy událostí a některé z jejich jednotlivých následků, ale nemohou změnit trend ... [protože] oni jsou sami produktem tohoto trendu; kdyby nebylo tohoto trendu, nikdy by nepřekročili práh, který odděluje možné od skutečného.“⁶⁸

Plechanov ale neříká, jak by „rozvoj produktivních sil a vzájemné vztahy mezi jednotlivci v sociálně ekonomickém procesu výroby“ mohly neutralizovat následek případného rakousko-ruského vítězství nad Friedrichem Velikým, ani nezvažuje možné komplikace toho kontrafaktuálního scénáře, který navrhuje

v případě Francie bez Napoleona: „Ludvík Filip by snad usedl na trůn svých tak milovaných příbuzných ne v roce 1830, ale v roce 1820.“ Bylo by to opravdu tak bezvýznamné, jak naznačuje?

Ale právě když marxisty začaly pronásledovat pochybnosti, průlom v jiné vědní disciplíně jim opatřil nové životně důležité potvrzení platnosti jejich modelu sociálních změn. Darwinova převratná teorie přirozeného výběru Engelse okamžitě zaujala, a ten se jí chopil jako čerstvého důkazu teorie třídního konfliktu⁶⁹ – i když nedlouho předtím si podobné nároky na Darwina činili i teoretikové rasového konfliktu, kteří hrubě dezinterpretovali a překroutili jeho složitě (a ve své době protikladné) poselství. Spisovatelé jako Thomas Henry Huxley a Ernst Haeckel vzali dřívější rasové teorie hraběte Josepha Arthura de Gobineau a modernizovali je zjednodušeným modelem přirozeného výběru, v němž se z konkurence mezi jedinci stává tvrdý boj mezi rasami.

Takové názory se staly běžnou součástí mnohých politických debat na přelomu století. Při nedostatku toho druhu stranické disciplíny, která by udržela intelektuální vývoj socialistů pod určitou kontrolou, se „sociální darwinismus“ rychle projevil řadou různých forem – pseudovědeckými pracemi teoretiků eugeniky, příliš sebevědomým imperialismem anglického historika E. A. Freemana, Spenglerovým výmarským pesimismem a nakonec samozřejmě výstředními antisemitskými fantaziemi Adolfa Hitlera, které kombinovaly rasismus a socialismus v ideologii, jež se ukázala být nejzrůdnější doktrínou 20. století. Všechny tyto názorové proudy však spojoval jejich deterministický (v některých případech apokalyptický) náboj, lhostejnost k teorii svobodné vůle jednotlivce. Vzhledem ke zjevné konvergenci Marxe a Darwina – navzdory jejich hluboce odlišným intelektuálním východiskům – se lze jen stěží divit, že víra v možnost existence deterministických zákonů dějin byla za jejich života i později tak rozšířena.

Dlužno přiznat, že ne všichni v 19. století přijali determinismus za svůj. Práce Leopolda von Rankeho a jeho následovníků odhalují, že historici si ze světa vědy mohou vzít velmi rozdílné ponaučení. Rankemu se nelíbil způsob, jakým se historici a filozofové předcházejících generací snažili stvořit univerzální historické zákony z ničeho (nebo jak se je přinejlepším snažili vydobýt z knih jiných historiků a filozofů). Byl přesvědčen, že jen pomocí skutečně vědeckých metod – důsledným a vyčerpávajícím pátráním v archivech – se může člověk dobrat nějakého pochopení univerzální v historii. To byl důvod, proč se záhy zavázal, že bude psát historii „wie es eigentlich gewesen“ (jaká ve skutečnosti je), a proč neustále kladl důraz na jedinečnost minulých událostí a epoch. „Historismus“ – hnutí, jehož založení je často připisováno Rankemu – se zabývá pochopením jednotlivého jevu v jeho správném kontextu. Přesto nejde o úplné odmítnutí determinismu, neboť v určitém počtu důležitých ohledů zůstává Ranke připoután k hegelíánské filozofii. Metodologický směr může být obrácen – od jednotlivého k univerzálnímu a nikoli naopak – ale povaha a funkce univerzálního zůstává v Rankeho díle jednoznačně hegelíánská stejně jako jeho vyzdvihování pruského státu. Především však myšlenka, že historik má hledět na to, aby popisoval minulost tak, jak se skutečně udála (nebo snad

jak se „v podstatě“ udála), implicitně vylučuje jakoukoli seriózní reflexi toho, jak se mohla dít. Ranke se stejně jako Hegel držel předpokladu, že historie je výsledkem nějakého duchovního záměru. Možná, že mu chyběla Hegelova jistota týkající se povahy tohoto plánu, ale o tom, že nějaký takový záměr s cílem vzniku pruského státu existuje, vůbec nepochyboval.

Dokonce i historici, kteří Rankeho metodologii bez hegelíánského podtextu importovali do Anglie, mohli založit své práce na analogické teleologii. Stubbsovým tématem není Prusko, ale anglická konstitucionální evoluce směřující podle něj k dokonalosti, což je názor obvykle spojovaný s méně učeným Macaulayem.⁷⁰ Acton, další velký anglický vyznavač Rankeho, aplikuje podobnou koncepci historie na celou Evropu. Liberální historici přelomu století byli stejně jako francouzští pozitivisté hrdí na to, že jejich vědecké metody nejen poskytovaly praktické politické „lekce“, ale také na příkladech dokládaly generalizovaný proces „zdokonalování“, který před nimi tak učaroval Leckymu. Acton ve skutečnosti vidí studium historie samo jako jednu z příčin, které vyzvedly Evropu ze středověké temnoty: „Univerzální duch výzkumu a objevu ... se neodmlčel a přestál periodické pokusy reakce, až ... nakonec převládl. Tento ... postupný přechod ... od podřízenosti k nezávislosti je pro nás fenoménem zásadní důležitosti, protože historická věda byla jedním z jeho nástrojů.“⁷¹ Historik se tak nesnažil popsat jen nevyhnutelný triumf pokroku, svou práci k němu ve skutečnosti přispíval. Náznaky podobného optimismu lze stále nalézt u liberálních historiků působících v době méně dávné, jakými byli sir John Plumb⁷² a sir Michael Howard.⁷³

Nepředvídatelnost, náhoda a vzpoura proti kauzalitě

Takový progresivní optimismus, ať se již inspiroval idealismem, nebo materialismem, samozřejmě musel narazit na odpor. Thomas Carlyle v silné a právem proslulé pasáži svého eseje *O historii* vyhlásil:

„I ten nejtalentovanější člověk může pozorovat a zaznamenávat jen řadu svých dojmů; jeho pozorování proto ... musí být *posloupné*, zatímco věci se obvykle dějí *současně* ... Neodehrává se to tak, jak je to napsáno v dějinách: skutečné události nejsou nikterak jednoduše spojeny jedna s druhou jako rodič a jeho ratolest; jedna každá událost je výhonkem ne jedné, ale všech dalších událostí, minulých nebo současných, a v příslušném čase se zkombinuje se všemi ostatními, aby zrodila novou: je to věčně živý, neustálý chaos bytí, v němž vzniká tvar za tvarem z nespočetných prvků. A tento chaos ... bude historik popisovat a vědecky vážit tak, že jej bude poměřovat jednotlivými nitěmi v délce několika málo loktů! Každá událost má ze své povahy délku, šířku a hloubku ... tak i každé vyprávění má ze své povahy jen délku ... Příběh je *jednorozměrný*, čin je *trojrozměrný*. K politování jsou naše „řetězce“ nebo řetízky „příčin a následků“ ... když vše je širokou, hlubokou nezměrností a každý atom je „zřetězen“ a propojen se vším!“⁷⁴

Ještě krajnější vyjádření tohoto protivědeckého názoru přišlo od Carlyleova ruského protějšku Fjodora Michajloviče Dostojevského, který ve svých *Zápisích z podzemí* zaútočil s nebývalou silou na racionalistický determinismus a svým pohrdáním stíhal jak předpoklad ekonomistů, že člověk jedná z vlastního zájmu, tak Buckleovu teorii civilizace a Tolstého zákony historie:

„Zdá se jisté, že člověk sám se vzdá blouznění o vlastní svobodné vůli ... že ... ve vesmíru existují přírodní zákony, a cokoli se mu přihodí, stane se mu mimo jeho vůli ... Všechny lidské činy budou zahrnuty v jakýchsi logaritmických tabulkách, řekněme až do čísla 108 000, a převedeny na časový rozvrh ... Budou v nich detailní kalkulace a přesné předpovědi všeho, co přijde ... Ale člověk přece může udělat cokoli jen z nudy... protože člověk ... raději jedná tak, jak cítí, a ne tak, jak mu říká jeho rozum a jeho zájem ... Svobodná, ničím neomezená volba, lidský rozmar, třeba ten nejdivočejší, lidská představitost, někdy vybičovaná až k šílenství – to je ta největší přednost ze všech předností, která nemůže být vtěsnána do žádných tabulek. Člověk může toužit, a to zcela vědomě, aby se mu stalo něco zlého, hloupého nebo dokonce zcela idiotského ... aby projevil své právo přát si ty nejloupejší věci.“

Aplikací této myšlenky na historii vyloučíme ideu pokroku. Dějiny mohou být „velké“ a „barvité“, ale pro Dostojevského „churavé“ alter ego, jsou ve své podstatě jednotvárné: „Lidé jen bojují a bojují; bojují nyní, bojovali předtím, a budou bojovat i v budoucnosti ... Chápete tedy, že o dějinách světa můžete říci cokoli ... kromě jedné věci: že jsou racionální.“⁷⁵

Přesto se ani Dostojevský ve svých největších dílech nedržel tohoto typu argumentace důsledně. Vrátil se k náboženské víře (nejvíce patrné je to zřejmě v *Bratrech Karamazových*), jako kdyby pouze pravoslaví bylo obranou před morem anarchie, který předpověděl Raskolnikov ve své noční mře na konci *Zločinu a trestu*. Carlyle udělal ve svém myšlení samozřejmě podobný obrat, i když, posouzeno pečlivěji, se jeho pojetí boží vůle mnohem více blížilo Hegelovi (a snad také Kalvínovi) než pravoslaví Dostojevského. Carlyle, v jehož slovech se ozývá (byť upravený) Hegel, nahlíží „univerzální historii“ jako historii, jež je „v jádru historií velkých mužů“: „Všechny věci, které byly ve světě vykonány, jsou vlastně vnějším materiálním výsledkem ... myšlenek, jež chovali velcí mužové vyslaní do světa; duše celých světových dějin ... je [sic] historií ... těchto živoucích zdrojů světla, ... zářících díky daru nebes.“⁷⁶ Toto byl však jen stěžejní recept na antideterministickou filozofii dějin. Carlyle naopak zamítl nový typ vědeckého determinismu proto, aby dal přednost staré verzi historie s bohem:

„Historie ... je pohled do doby před i po; neboť ve skutečnosti nadcházející čas již čeká, neviděn, přesto již definitivně utvořen, předem determinován a nevyhnutelný, v čase, který už přišel; a jen v kombinaci obou je význam každého z nich naplněn ... [Člověk] žije mezi dvěma věčnostmi a ... rád by se sjednotil v jasném, vědomém vztahu ... s celou budoucností a celou minulostí.“⁷⁷

Bylo ale třeba čekat až na přelom století, kdy se v pracích historiků jako Bury, Fisher a Trevelyan začínáme setkávat s naprostým – byť poněkud neohrabaným – protestem proti deterministickým postulátům a dokonce i proti atavistickému Carlyleovu kalvinismu. Zlomyslný důraz na roli nahodilosti v historiografii Oxfordu a Cambridge na přelomu století byl ve skutečnosti snad více formován antikalvinismem než čímkoli jiným.⁷⁸ To, co Charles Kingsley nazval „tajemnou mocí člověka porušovat zákony svého vlastního bytí“, prosazovali Bury i Fisher jako novou filozofii dějin. Úvod Fisherovy práce *History of Europe* (Dějiny Evropy) obsahuje razantní předpoklad:

„Muži moudřejší a vzdělanější než já rozeznali v dějinách záměr, rytmus, předem determinovaný vzor. Tato harmonie mi zůstává utajena. Já vidím jen přicházet jednu mimořádnou událost za druhou, tak jako jde jedna vlna za vlnou ... Pokrok není zákonem přírody.“⁷⁹

V souladu s tímto tvrzením vyzývá Fisher historiky, aby „rozpoznali ve vývoji lidských osudů hru nahodilého a nepředvídaného“ (i když je diskutabilní, zda tak sám činí v hlavní části svého díla). Bury postoupil o krok dál. Ve svém eseji *Kleopatřin nos* rozvinul úplnou teorii o úloze „náhody“ – definované jako „cenná kolize dvou nebo více nezávislých řetězců příčin“ – s odkazem na řadu nahodilých, přesto však rozhodujících historických momentů, včetně událostí způsobených údajně oním příslovečným nosem. Ve skutečnosti to byl pokus smířit determinismus s nahodilostí: podle Buryho poněkud matoucí formulace „prvek náhody, koincidence ... pomáhá determinovat události“.⁸⁰ Přesto ani Bury, ani Fisher neučinili další krok, jímž by bylo detailní zkoumání alternativního vývoje historických událostí, a to navzdory skutečnosti, že ony řetězce a vlny by bývaly mohly kolidovat v různých bodech a s různými následky. Bury ve skutečnosti oslabil svoje vývody náznakem, že „jak běží čas, nahodilosti ... se v lidské evoluci stávají méně důležitými“ kvůli rostoucí moci člověka nad přírodou a omezením, která představují demokratické instituce pro jednotlivé politiky. To se podezřele podobá Millovým a Tolstého výrokům o úpadku svobodné vůle.

Trevelyan šel ve svém eseji *Múza Clio* ještě dále, když zcela odmítl myšlenku „vědy o příčinách a následcích v lidských záležitostech“ jako „chybnou aplikaci analogie fyzikální vědy“. Historik může „zobecnovat a dohadovat se ohledně příčiny a následku, ale jeho první povinností je „vyprávět příběh“: „Činy [Cromwellových vojáků] měly bezpochyby své následky jako jedna z tisíců zmatečných vln, které dávají impuls světovému přílivu a odlivu. Ale ... jejich konečný úspěch nebo selhání ... byly do značné míry ovládány nevyočitatelnou náhodou“. Pro Trevelyana jsou klasickou ilustrací tohoto bodu bitevní pole:

„Náhoda si vybrala toto pole z tolika jiných ... aby změnila běh války a rozhodovala o osudech národů a vyznání ... Ale kvůli smůle nebo štěstí nějakého vojáka v rozhodujícím útoku tam v dálce, u vížky vesnického kostela, bude ztracená věc nyní slavena jako ‚přiliv neodvratné tendence‘ s tím, že nic už se nemohlo změnit.“⁸¹

V následující generaci formoval tento přístup většinu prací jiného velkého historika A. J. P. Taylora, který nikdy nepřestal zdůrazňovat úlohu náhody („hloupých omylů“ a „triviálností“) v historii diplomacie. I když Taylor dával jasně najevo, že není „v žádném případě povinností historika říkat, co mělo být učiněno“,⁸² s radostí dělal narážky na to, co se *mohlo stát*.

Toto zdůrazňování nahodilé povahy některých, ne-li všech historických událostí nebylo jen britskou výsadou. V očích pozdějších německých historiků jako Johann Gustav Droysen spočívá úkol filozofie dějin „nikoli ve stanovení zákonů objektivní historie, ale ve stanovení zákonů historického výzkumu a znalostí“. Droysen se mnohem více než Ranke zabýval úlohou „anomálií, jednotlivců, svobodné vůle, odpovědnosti, génia ... hnutími a následky lidské svobody a osobních zvláštností“.⁸³ Tento typ argumentace dále rozpracoval Wilhelm Dilthey, který si opravdu může činit nárok na to, aby byl považován nejen za zakladatele teorie relativity historie, ale také za toho, kdo jako první přišel s principem nejistoty dějin.⁸⁴ Princip historismu rozvíjel dále Friedrich Meinecke, který se snažil rozlišovat mezi několika úrovněmi kauzality, jež sahaly od „mechanistických“ faktorů deterministů ke „spontánním aktům“ jednotlivců.⁸⁵ Toto rozlišení vyjádřil nejjasněji ve své poslední knize *Německá katastrofa*, v níž zdůrazňuje nejen „všeobecné“ příčiny vzniku národního socialismu (katastrofální hegelianskou syntézu dvou velkých idejí), ale také náhodné faktory, které v roce 1933 vynesly Hitlera k moci.⁸⁶

Přesto nebyl determinismus 19. století zcela zavržen. V britském kontextu mají velký význam díla dvou anglických filozofů dějin – Collingwooda a Oakeshotta – moderních idealistů, kteří vděčí za mnoho Bradleymu a jeho knize *Presuppositions of Critical History* (Postuláty kritické historie). Collingwood nejvíce proslul pohrdavým postojem k prostému pozitivistickému pojmu historického faktu. Podle jeho názoru jsou všechny historické důkazy jen odrazem „myšlení“: „Dějepisné myšlení je ... prezentací světa jen z poloviny jistých faktů myšlenkou samou.“⁸⁷ Maximum, které tak může historik učinit, je „rekonstruovat“ nebo „uvést znovu v život“ minulé myšlenky, jež budou nevyhnutelně ovlivněny jeho vlastní jedinečnou zkušeností.

Nepřekvapuje, že Collingwood odmítal deterministický model kauzality: „Záměr, který v historické události nahlížíme, tam nebyl dříve, než jsme ho tam našli; historie je drama, ale improvizované drama – jež improvizují společně jeho herci.“⁸⁸ Na rozdíl od zápletky románu je „zápletkou historie“ pouze „výběrem náhod považovaných za zvláště významné“.⁸⁹ Historici se liší od spisovatelů, protože se snaží konstruovat „pravdivé“ příběhy, i když žádný historický příběh není více než „dočasná zpráva o pokroku našich historických pátrání“.⁹⁰

Collingwoodova reflexe povahy času má mimořádný vhled a skutečně předjímá některé věci, jež k tomuto tématu může říci moderní fyzika:

„Čas se nám obvykle ... předkládá jako metafora, jako proud nebo cosi v neustálém a pravidelném pohybu ... [Ale] metafora proudu neznámá nic,

pokud ten proud nemá břehy ... Budoucí události se nechovají jako lidé, kteří stojí ve frontě před divadlem a čekají, až na ně přijde řada u pokladny: ještě neexistují, a proto nemohou být srovnány v žádném pořadí. Pouze přítomnost je skutečná, minulost a budoucnost existují jen v našich hlavách. To je třeba mít neustále na mysli, protože náš zvyk přemýšlet o čase jako o další prostorové dimenzi nás svádí k domněnce, že v čase existuje minulost a budoucnost stejným způsobem jako přítomnost ... že na Hod Boží existuje Štědrý den i Štěpán tak, jako existuje i dnešek.“

Collingwood tak dospívá k závěru, že úkolem historika může být jen „znalost přítomnosti“, a zvláště toho, „jak se stala tím, čím je“: „Přítomnost je skutečností, minulost je nutností a budoucnost je možností“. „Veškerá historie je pokusem pochopit přítomnost prostřednictvím rekonstrukce jejích výchozích podmínek.“⁹¹ V tomto smyslu přiznává Collingwood porážku: dějiny mohou být pouze teleologické, protože historici mohou psát jen z hlediska své vlastní přítomnosti a s předsudky, které z ní plynou. Hledisko „zde a nyní“ je jediným možným vztažným bodem. Jde o nový a mnohem slabší druh determinismu, i ten však jednoznačně vylučuje jakoukoli diskusi o kontrafaktuálních alternativách.

Bylo samozřejmě možné odmítnout názor, že přítomnost má „determinující podmínky“ tím, že by byl odmítnut názor o kauzalitě samé. Mezi první a druhou světovou válkou se v kruzích idealistických a lingvistických filozofů tato móda velmi nosila. Ludwig Wittgenstein jednoduše zavrhl „víru v kauzální nexus“ jako „pověru“. Bertrand Russell souhlasil: „Zákon kauzality ... je reliktem minulého věku, který přežívá stejně jako monarcha jen kvůli chybnému předpokladu, že nijak neškodí.“⁹² Stejně smýšlel Croce, který pohlížel na „koncept příčiny“ jako na jev fundamentálně „cizí historii“.⁹³

Na první pohled se zdá, že jde o hluboce antideterministické názory. Jak ale vyplývá z Oakeshottova jednoznačně idealistického postoje, tato stanoviska vylučují kontrafaktualismus stejně kategoricky jako kteroukoli deterministickou teorii:

„Opouštíme historickou zkušenost, kdykoli ... abstrahujeme nějaký okamžik v historickém světě a myslíme si o něm, že je příčinou všeho, co následovalo, nebo nějaké jeho části. Každá historická událost je potom nezbytná a nutnosti nelze rozlišovat podle jejich významu. Žádná událost není pouze negativní, žádná zcela nepřínosná. Mluvit o jediné, neoprávněně z kontextu vytržené události (neboť žádnou historickou událost nelze spolehlivě oddělit od jejího prostředí) jako o určující v tom smyslu, že je příčinou a vysvětlením všech následujících dějů ... znamená psát nikoli mylnou nebo nekoherentní historii – takové vyprávění je jednoduše mimo historii ... Pravidla historického myšlení to zakazují ... Neexistuje žádný důvod, proč přisuzovat jedné události odpovědnost za celkový vývoj těch dalších, a jiné tento význam upírat ... Striktní koncepcí příčiny a následku není pro výklad

historie použitelná ... Pojetí příčiny je ... nahrazeno ukázkou světa vnitřně propojených událostí, v němž není tolerována žádná *mezera*.“

I když může být v těchto slovech určitá filozofická logika, jejich praktický dosah není ani zdaleka uspokojivý. Podle Oakeshottovy formulace „si změna v dějinách s sebou nese vlastní vysvětlení“:

„Běh událostí je jeden, tak naplněný a kompletní, že není nutno hledat nebo požadovat žádnou vnější příčinu nebo důvod ... Jednota nebo kontinuita historie ... je ... jedinou zásadou vysvětlení souhlasného s ostatními postuláty dějepisné zkušenosti ... Vztah mezi událostmi je vždy jiná událost a je etablován v dějinách celkovým vztahem událostí.“

Jedinou metodou, s jejíž pomocí může historik upřesnit své vysvětlení nějaké události, je tak dodat „úplnější detail“.⁹⁴

Oakeshott dává jasně najevo, že nejde o recept na „totální historii“. Někjaký výběr mezi „významnými vztahy“ a „náhodnými vztahy“ činit musíme, protože „v historickém bádání jakožto závazku skládat ... běh událostí, mezi nimiž existuje důležitý vztah, není vzhledem k položené dějinné otázce pro bezvýznamné vztahy místa“.⁹⁵ Ale co činí událost „významnou“? Zde Oakeshott nedává jasný návod, ale říká, že historikova odpověď na danou otázku musí mít jakousi vnitřní logiku. Cílem je „skládat odpověď na dějinnou otázku rekonstrukcí průběhu minulosti jakožto struktury propojených událostí, které zanikly a musí být vyvozeny ze zpráv a artefaktů, které se dochovaly“.⁹⁶ Zdá se, že to by naznačovalo vypravěčskou strukturu toho typu, který předvídal Collingwood, ale ve skutečnosti by logicky stačila jakákoli srozumitelná forma.

Protest idealistů proti determinismu 19. století měl velký vliv na práce značného počtu současných historiků, zvláště Butterfielda a Namiera, jejichž bádání v oblasti dějin diplomacie, respektive politických „struktur“, bylo formováno hlubokým odporem k tomuto názorovému proudu (především v jeho materialistické variantě). Lze říci, že ve stejné idealistické tradici pokračoval Maurice Cowling, jehož zájem o vysokou politiku a kvazireligiózní povahu „veřejné doktríny“ 19. a 20. století jej odloučil prakticky od všech jeho cambridgeských současníků.⁹⁷ V méně zřejmé formě je možno nalézt stopy idealistického antideterminismu i v díle Geoffreje Eltona.⁹⁸

Teoretické východisko, jak je stanovil Oakeshott, bylo nicméně neúplné. Oakeshott zničil deterministický kauzální model odvozený od přírodních věd a nahradil jej jiným, stejně strnulým a omezujícím systémem. Podle jeho definice se historik musí omezit na vztah minulých událostí, *jaké se ve skutečnosti zdály být* na základě dochovaných zdrojů. Nikdy však proces, jehož pomocí dějepisec rozlišuje mezi významnými a nevýznamnými neboli „náhodnými“ událostmi, jasně neartikuloval. Samozřejmě, že to musí být subjektivní proces. Historik připojuje své vlastní mínění k dochovaným útržkům minulosti, které nachází ve svém úsilí dobrat se odpovědi na danou otázku. Je stejně jisté, že když je jeho odpověď publikována, musí ostatním dávat nějaký smysl. Ale kdo

rozhoduje o původní otázce? A kdo má říci, zda čtenářova interpretace dokončeného textu bude korespondovat s tou, kterou měl na mysli autor? A především – proč by měly být vyloučeny kontrafaktuální otázky? Na tyto dotazy nedává Oakeshott žádnou uspokojující odpověď.

Vědecká historie – pokračování

Je nápadné, kolik anglických historiků spojovaných s idealismem si vysloužilo pozornost jen pro svůj politický konzervatismus. Spory na katedrách historie anglických univerzit v 50. a 60. letech 20. století jasně ukázaly, že existuje velmi těsné spojení mezi antideterminismem ve filozofii historie a antisocialistickým postojem v politice. Z hlediska idealismu v těchto sporech naneštěstí zvítězila ve skutečnosti druhá strana.

Ani hrůzy, jež byly ve jménu determinismu 19. století spáchány po roce 1917, ho nestačily diskreditovat tak, jak by se dalo očekávat. Marxismus si dokázal udržet svou důvěryhodnost hlavně díky široce rozšířené víře, že nacionální socialismus byl jeho protipólem, nikoli jeho pokrevním příbuzným, v němž *třídu* pouze nahradil *národ* (Volk). Poválečná renesance marxismu navíc za mnohé vděčí i ohotě italských, francouzských a anglických marxistů odpoutat se od Stalina, ale také od Lenina – a ve zvyšující se míře dokonce od samotného Marxe. Není nutné zabývat se zde detailně různými teoretickými modifikacemi, které zaváděli lidé z názorového okruhu Sartra a Althussera, jejichž hlavním cílem bylo vyprostit Marxe z nepohodlných složitostí historie a vrátit ho do bezpečí hegelianských výšin. Pozornost nemusíme věnovat ani příbuzným, ale z historického hlediska použitelnějším teoriím Gramsciho, který se snažil vysvětlit neměnný neúspěch proletariátu chovat se tak, jak Marx předpověděl, pomocí termínů jako „hegemonistické bloky“, „falešné vědomí“ a „umělý souhlas“.⁹⁹ Stačí říci, že tyto ideje prodloužily marxizující verzi determinismu život. Jistě, vliv kontinentální Evropy se v Anglii prosazoval jen pomalu, a i zde se konal marxistický *come back*, byť byl inspirován spíše charakteristickým anglickým smyslem pro *noblesse oblige* – sentimentalitou elity ve vztahu k radikalismu nižších tříd.

Ze všech anglických socialistických historiků byl pravděpodobně nejméně originálním myslitelem E. H. Carr, kronikář bolševického režimu. Přesto měla Carrova obrana determinismu mimořádný vliv – a bude jistě mít dál, dokud někdo jiný nenapíše lepší knihu se stejně svůdným názvem, jaký má Carrovo dílo *Co je historie?* Je pravda, že se Carr snaží distancovat od Hegelova a Marxova striktního monokauzálního determinismu. Považuje se za deterministu v tom smyslu, že „vše, co se stalo, má příčinu nebo příčiny, a nemohlo by se to stát jinak, pokud by něco v této příčině nebo příčinách nebylo také jiné.“ To je samozřejmě tak ohebná definice, že umožňuje přijmout neurčitost událostí:

„V praxi historici nepředpokládají, že události jsou nevyhnutelné, dokud se nestaly. Často se diskutuje o alternativách, které měli herci v příběhu, na

základě předpokladu, že možnosti byly otevřeny ... Nic v dějinách není nevyhnutelné, kromě formálního hlediska, že pokud by se to mělo stát jinak, předcházející příčiny by bývaly musely být jiné.“

To vše se krásně čte. Carr ale rychle dodává, že úkolem historika je prostě „vysvětlovat, proč se události daly jedním směrem a ne jiným“, „vysvětlovat, co se stalo a proč“. „Problémem současné historie“, poznamenává netrpělivě, „je skutečnost, že si lidé pamatují dobu, kdy byly ještě všechny možnosti otevřeny, a je pro ně těžké akceptovat přístup historika, pro kterého se uzavřely hotovou událostí.“ Nejen v tomto ohledu se Carr ukazuje jako staromódní determinista. „Jak můžeme,“ ptá se, „objevit v nějakých dějinách koherentní posloupnost příčin a následků, jak se můžeme dobrat nějakého významu v historii“, jestliže (jak musí připustit) „má náhoda v dějinách ... nějakou úlohu?“ Carr s nepřejícným pokývnutím směrem k idealistům („některými filozofickými dvojnáznostmi se nemusím zabývat“) rozhoduje stejně jako Oakeshott, že příčiny je třeba vybírat podle pořadí jejich „historického významu“:

„Z mnohosti řetězců příčin a následků vyjímá [historik] ty a pouze ty, které jsou historicky významné; a měřítkem historického významu příslušného sledu událostí je jeho schopnost zasadit ho do jím vytvořeného rámce rozumného vysvětlení a interpretace. Ostatní sekvence příčin a následků musí být zamítnuty jako náhodné nikoli proto, že vztah mezi příčinou a následkem je jiný, ale proto, že tato sekvence sama o sobě je irelevantní. Historik s tím nemůže nic dělat; není to přístupné racionální interpretaci a nemá to žádný význam pro minulost ani přítomnost.“

Carrovo pojetí se nicméně stává jen další verzí Hegelova pohledu na historii jako na racionální – a teleologický – proces. „Vyzdvihnout do popředí síly, které triumfovaly, a zatlačit do pozadí ty, které byly pohlčeny, je,“ jak uzavírá Carr, „podstatou historikovy práce“, neboť „historie je ve své podstatě ... pokrok“.

Lze ovšem doložit, že jde o emotivní stanovisko. Carr ve svých poznámkách pro druhé vydání knihy *Co je historie?* odmítl a priori „teorii, že vesmír vznikl nějakým náhodným způsobem cestou velkého třesku a že je odsouzen k tomu, aby byl pohlčen černými dírami“ jako „odraz kulturního pesimismu doby“. Carr, který byl deterministou až za hrob, zavrhoval implicitní „náhodnost“ této teorie jako „korunovanou hloupost“.¹⁰⁰

Dost podobnou cestu zpět k determinismu absolvoval i E. P. Thompson. Stejně jako Carr se pokoušel najít střední cestu mezi Popperovým přísně anti-teoretickým empirismem a Althusserovou důsledně neempirickou teorií a také on byl motivován spalující snahou dobrat se významu – touhou „pochopit ... provázanost společenských jevů a kauzality“.¹⁰¹ Thompson se stejně jako Carr (a samozřejmě Christopher Hill) instinktivně bouřil proti všem teoriím nahodilosti. Hluboce toužil po „pochopení racionality (příčinnosti atd.) dějinných procesů: „po objektivní znalosti, odhalené v dialogu s definitivními důkazy“. Ale „historická logika“, kterou Thompson navrhoval jako „dialog mezi poje-

tím a důkazy, jehož součástí by byly na jedné straně na sebe navazující hypotézy a na druhé empirický výzkum“, není o nic uspokojivější než Carrův výběr „racionálních“ příčin. V jádru jde jen o oprášeného Hegela.

Ve světle těchto skutečností se opravdu nelze divit, že Carr i Thompson tak ostře odmítali kontrafaktuální argumentaci. Přesto i britští marxisté shledali, že je obtížné se zcela obejít bez kontrafaktuální analýzy. Když Carr zvažoval kalamity stalinismu, jen těžko se mohl vyhnout otázce, zda byly nevyhnutelným následkem původního bolševického projektu, nebo zda by Lenin, pokud „by žil ve 20. a 30. letech v plné síle“, postupoval méně tyranicky. Carr ve svých poznámkách pro druhé vydání skutečně argumentoval, že kdyby Lenin žil déle, byl by býval schopen „minimalizovat a zmírnit donucovací prvek ... Pod Leninovou vládou by cesta kupředu nemusela být zcela bez problémů, ale nebylo by to nic ve srovnání s tím, co se stalo. Lenin by netoleroval falšování historie, v kterém si Stalin tak liboval.“¹⁰² Přesně tentýž styl argumentace tvoří osu posledního svazku díla, jež by mohlo být považováno za největší úspěch britských marxistů – čtyřdílných dějin světa od roku 1789, které napsal Eric Hobsbawm. Jeho *Věk extrémů* se do značné míry točí kolem ohromné, byť kontrafaktuální otázky: Co by se stalo, kdyby neexistoval Stalinův Sovětský svaz, dostatečně industrializovaný (a tyranizovaný), aby porazil Německo a „zachránil“ během druhé světové války kapitalismus?¹⁰³ Ať si již člověk myslí cokoli o odpovědích, které Carr a Hobsbawm dávají na tyto otázky, je pozoruhodné, že oba – navzdory své ideologické oddanosti determinismu – nakonec cítili povinnost je položit.

Takové odklony od striktně teleologické argumentace lze bohužel nalézt v pracích mladší generace marxistických historiků jen zřídka. Ti, inspirovaní Gramscim, měli sklon obracet se k otázkám týkajícím se útlaku pracující třídy nebo manipulace s ní, a s rozvojem feminismu (který nahrazuje v marxistickém modelu boje třídu mužským rodem) také k ženské otázce. Nová levice mohla se svou „historií zdola“ nezvratně vymazat Carrův diktát, že historie píše o vítězích (i když v tom smyslu, že včerejší porážení jsou vědomě studováni jako dnešní nebo zítřejší vítězové). Ale i tato generace marxistických historiků se zoufale držela deterministického modelu vývoje dějin.

Všichni moderní deterministé samozřejmě nebyli marxisty. Poté, co se sociologie profilovala jako samostatná disciplína, objevila se řada teorií, které vycházely z jejich metodických postupů a které byly méně strnulé než marxismus. Historici je rychle převzali. Tocqueville a Weber, intelektuální otcové sociologie, si stejně jako Marx podrželi víru v možnost vědeckého přístupu k sociálním otázkám a analyticky rozlišovali mezi jevy ekonomickými, sociálními, kulturními a politickými. Ale netrvali na žádném jednoduchém kauzálním vztahu, který by vedl od jednoho k těm ostatním a hnal historický vývoj neochvějně vpřed.

Tocqueville tak ve svém díle *L'Ancien Régime et la Révolution* (Starý režim a revoluce) rozebírá roli administrativních změn, třídní struktury a osvícenských idejí v předrevoluční Francii, aniž by jedné či druhé z těchto skutečností

přiznával rozhodující váhu jako rozkladnému elementu „starého režimu“. Navíc závěr, ke kterému dospěl na základě své průkopnické studie regionálních administrativních záznamů, zněl, že revoluce nezměnila nějakým závažným způsobem základní rámec vlády ve Francii. Procesy, které ho zajímaly – centralizace vlády a hospodářská nivelizace, jež považoval za zákeřnou hrozbu svobodě – byly dlouhodobé; předcházely událostem 90. let 18. století a pokračovaly dlouho po roce 1815.¹⁰⁴ Weber šel ještě dále. V jistém ohledu si představoval sociologii jako světové dějiny bez kauzality: v podstatě jako typologii sociálních jevů.¹⁰⁵ Když myslel historicky, měl sklon demonstrovat selektivně a v hrubých rysech jako (například) ve svém díle *Protestant Ethic and Spirit of Capitalism* (Protestantská etika a duch kapitalismu), v němž spojuje vývoj západního kapitalismu se specifickou kulturou (nikoli teologií) protestantských sekt.¹⁰⁶ Klíčovým slovem je zde výraz „spojen“: Weberovi činilo potíže nenačkat jednoduchý kauzální vztah mezi náboženstvím a ekonomickým chováním: „Není ... mým cílem nahradit jednostranně materialistickou kauzální interpretaci kultury a historie stejně jednostranně spiritualistickou. Obojí je stejně možné ...“¹⁰⁷ Zdá se ale, že racionalizace a demystifikace všech oblastí života – historické tendence, které zajímaly Webera – se rozvíjely samy o sobě.

Toto vyobcování kauzality – vyzdvihnutí struktur nad události, studium spíše dlouhodobých než krátkodobých změn – mělo významné důsledky pro vývoj historiografie ve 20. století. Ty se pravděpodobně nejvíce projevily ve Francii, kde historici poprvé systematicky aplikovali sociologický přístup. Nejvyšším cílem školy, známé jako *Annales*, bylo psát „totální historii“, to jest brát v úvahu všechny aspekty příslušné společnosti (nebo alespoň jejich nejvyšší možný počet): její hospodářství, sociální formy, kulturu, politické instituce atd. Historie se v pojetí Marca Blocha měla stát amalgámem různých vědeckých disciplin: vše od meteorologie po právo by hrálo roli a ideální historik by ovládal tisíce technických specializací.¹⁰⁸ Tento holismus platil navíc i pro epochy, kterými se měl historik zabývat: Braudelovými charakteristicky heroickými slovy by si historik „análů“ vždy přál pochopit vše, celý úhrn společenského života „pomocí toho, že bude spojovat různé roviny, časová údobí, různé druhy času, struktur, kombinací, událostí“.¹⁰⁹

Takové dějiny by bez nějakého jednotícího principu, určité hierarchie důležitosti nebylo samozřejmě možné napsat (z důvodů, které Macaulay specifikoval o století dříve).¹¹⁰ V praxi dávali historici „análů“ prioritu geografickým faktorům a dlouhodobým změnám. Toto řazení je nejvýrazněji akcentováno právě v Braudelově díle. Braudel, který se prohlásil za „historika venkovského lidu“, instinktivně předpokládal „nutnou redukci jakékoli sociální reality na rovinu, v které se odehrává, čímž mínil „geografický faktor nebo ekologii“.¹¹¹ „Když říkáme člověk, míníme skupinu, ke které patří: někteří jednotlivci ji opouštějí a jiní jsou do ní integrováni, ale skupina zůstává vázána na daný prostor a na známé území. Je tam zakořeněna.“¹¹² Z tohoto geografického determinismu – který vykazuje více než jen pomíjivou podobnost s materialistickými teoriemi francouzského osvícenství – vychází Braudelovo upřednostňo-

vání dlouhodobých změn před krátkodobými. Braudel ve svém díle *Mediterranean World in the Age of Philip II* (Středomoří v době Filipa II.) explicitně rozlišuje mezi třemi rovinami historie: za prvé jsou to „dějiny, jež postupují kupředu téměř nepozorovaně, tedy dějiny člověka a jeho vztahu k prostředí, historie, v níž jsou všechny změny pomalé, historie neustálého opakování, stále se vracejících cyklů“; za druhé je to „historie ... s pomalými, ale rozeznatelnými rytmy“, dějiny „skupin a uskupení ... tyto vzdouvající se proudy hospodářských systémů, států, společností, civilizací a konečně ... válek“; a za třetí jsou to „tradiční dějiny“, tedy historie „jednotlivých lidí“ a „událostí“, „povrchových turbulencí, pěny, kterou na sobě nesou mocné přílivové vlny historie, dějiny krátkých, rychlých a nervózních fluktuací.“¹¹³ Poslední rovina je v tomto případě jednoznačně tou nejméně důležitou. „Musíme se naučit nedůvěřovat této historii (události),“ varuje Braudel, „v té formě, jak ji pocítovali, popisovali a prožívali jejich současníci“, neboť ta se zabývá jen „pomíjivými jevy ... jež přeletí přes jeviště jako několik světlušek, které člověk stěží zahlédne, než zmizí zpět v temnotě a stejně tak často v zapomnění.“¹¹⁴ Kouřová clona nějaké události může „zaplnit mysl jejích současníků, ale netrvá dlouho a plameny, ze kterých vyšla, budou stěží kdy rozeznány“. Pro Braudela spočívalo poslání nové sociologické historie v degradaci „překotného, dramatického, po dechu lapajícího úprku v příběhu [tradiční historie]“. „Krátké časové rozpětí“ je pouze „časem ... žurnalisty, nestálým a matoucím“.¹¹⁵ Zatímco:

„Dlouhodobost nakonec vždy zvítězí. Anuluje nesčetné události – všechny ty, které nemohou být pojaty do hlavního, stále pokračujícího proudu a které jsou nemilosrdně odhozeny stranou – a nepochybně omezuje jak svobodu jednotlivce, tak roli náhody.“¹¹⁶

Toto vyloučení „drobností minulosti“ – „činů několika málo princů a bohatých mužů“ – z „pomalého a mocného pochodu historie“ bylo zkrátka novým typem determinismu. Braudel dokonce nevědomky upadl zpět do příznačné mluvy deterministů 19. století: jako u Marxe a Tolstého i u něj byli pouzí jednotlivci „nemilosrdně odhozeni stranou“, zadupání nadosobními historickými silami.

Proti jeho tvrzením existují dvě zřejmé námitky. Za prvé Braudel tím, že odmítá historii v té formě, v jaké je pocítována a zaznamenána současníky, zavrhuje obrovské množství historického materiálu – dokonce i hospodářské statistiky, které jsou pro něj životně důležité. „Z dlouhodobého pohledu,“ řekl Keynes, „budeme všichni mrtví“. Proto jsme možná oprávněni obrátit Braudelovu hierarchii dějin. Jestliže naše předky zajímaly především krátkodobé věci, kdo jsme, abychom odmítli jejich zájmy a obavy jako pouhé drobnosti? Druhá námitka se týká předpokladů o povaze změny prostředí. Tím, že Braudel předpokládal nepostřehnutelný charakter dlouhodobých ekologických změn a rytmickou, předvídatelnou míru změny klimatu, udržoval při životě mylnou představu o přírodním světě. Avšak Braudelovi je třeba přiznat, že později toto dogmatické trvání na „longue durée“ zmírnil. S rozvojem kapitalismu se nadvláda

přírodního prostředí zmenšila: „Hlavním privilegiem kapitalismu ... je schopnost výběru.“¹¹⁷ V kapitalistické společnosti bylo těžší stanovovat priority. Co stojí v hierarchii výše, ptal se Braudel ve třetím dílu své knihy *Civilisation and Capitalism* (Civilizace a kapitalismus): bohatství, státní moc, nebo kultura? „Odpověď zní, že to může záviset na čase, místě a na mluvčím.“¹¹⁸ Subjektivní element tak byl alespoň na čas zachráněn před objektivními omezeními dlouhodobých procesů: „Sociální čas neplyne rovnoměrným tempem, ale postupuje tisíci různě dlouhými kroky, pomalými nebo rychlými.“¹¹⁹ Přinejmenším je určité místo pro existenci „svobodných, neorganizovaných zón reality ... vně rigidního rámce struktur“.¹²⁰

Toto hluboké proniknutí do problému mohlo být dovedeno ještě dále, kdyby Marc Bloch žil déle. Z jeho poznámek pro pozdější a nikdy nenapsanou šestou a sedmou kapitolu *Obrany historie* je zřejmé, že mnohem lépe chápal problematiku kauzality, náhody a toho, co nazýval „předzvěstí“, než Braudel.¹²¹ Bloch nehodlal ztrácet čas „pseudogeografickým determinismem“, jak ukázal v dokončených kapitolách své knihy: „Ať už lidé reagují na konfrontaci s fyzickým světem nebo se společenskými fakty, nikdy nejde běh těchto reakcí jen jedním směrem jako hodiny.“¹²² Tím je vznesena specifická kontrafaktuální otázka: Co by se stalo, kdyby Bloch přežil válku? Zdá se pravděpodobné, že francouzská historiografie by se za těchto okolností nepoddala implicitnímu determinismu Braudela a pozdějších exponentů školy „análů“.

Sociologická historie za hranicemi Francie ovšem nikdy nekladla takový důraz na determinanty prostředí (snad proto, že jiné země zažily v 19. a 20. století mnohem větší přesuny lidí a prošly mnohem výraznější transformací). Přesto lze nalézt podobný druh determinismu i jinde. V německém případě za to částečně může návrat marxizujících idejí v 60. a 70. letech. Škola „sociálních dějin“, jejímž Janem Křtitelem byl výmarský „disident“ Eckart Kehr, postulovala model historické úchylky Německa, založený na myšlence napětí mezi jeho hospodářským rozvojem a společenskou zaostalostí.¹²³ Německo 19. století na jedné straně úspěšně vybudovalo moderní průmyslové hospodářství, na straně druhé ovládala jeho společenské a politické instituce stále tradiční junkerská aristokracie. Čas od času byla vysvětlení německého selhání rozvíněno se podle marxistických pravidel (to jest pokročit jako Británie k buržoaznímu parlamentarismu a demokracii) formulována jednoznačně gramsciánskými termíny: hegemontické bloky manipulujících elit byla formule do omrzení opakovaná větší částí německé historiografie psané po roce 1968. Později vedl obnovený zájem o Weberovy myšlenky k méně otevřenému determinismu, jak lze vidět v nedávném díle doyena historiků sociálních dějin Hanse-Ulricha Wehlera. Avšak navzdory úsilí neněmeckých historiků podrobit kritice platnost teoreticky ideálního vztahu mezi kapitalismem, buržoazní společností a parlamentní demokracií¹²⁴ si německý historický establishment zachovává výraznou neochotu zvážit alternativní historický vývoj. Historici sociálních dějin se stále pevně drží myšlenky, že „německá katastrofa“ měla hluboké kořeny. Dokonce i konzervativní historici mají relativně malý zájem

na roli náhody: někteří se drží rankeovského přikázání studovat jen to, co se ve skutečnosti stalo; jiní, jako Michael Stürmer, nalézají únik ve starším typu geografického determinismu, podle něhož skutečnost, že Německo leží uprostřed Evropy, z větší části – pokud ne zcela – vysvětluje jeho problém.¹²⁵

Anglo-americká historiografie má také řádný podíl na determinismu inspirovaném sociologií, jenž je zčásti marxistického, zčásti spíše weberovského typu. Dílo Lawrence Stonea *Causes of the English Revolution* (Příčiny anglické revoluce) je zaznamenán hodné proto, že se spoléhá na jiný typ trojstupňového modelu. Stone v daném případě rozlišuje mezi předběžnými předpoklady, urychlovacími faktory a aktivačními impulsy. Na rozdíl od Braudela je ale neřadí explicitně podle důležitosti: ve skutečnosti se výslovně vyhýbá „rozhodnutí, zda neústupnost Karla I. byla jako příčina revoluce důležitější než rozmach puritanismu“.¹²⁶ Ve své knize ale naznačuje, že kombinace těchto dvou faktorů spolu s dalšími učinila občanskou válku nevyhnutelnou.

Stejně opatrný je Paul Kennedy ve svém *Vzestupu a pádu velmocí*, který pouze postuluje, že „v delším časovém horizontu dochází k významné korelaci mezi výrobními kapacitami a schopností vybírat daně na jedné straně a vojenskou mocí na straně druhé“.¹²⁷ Pečlivé studium jeho díla ho samozřejmě zbaví podezření z hrubého ekonomického determinismu. Přesto ale Kennedy argumentuje v tom smyslu, že existuje kauzální vztah mezi ekonomickými faktory a mezinárodní silou – je to možná subtilní ekonomický determinismus, ale přesto determinismus. Řada dalších autorů se pokoušela předložit velké teorie založené na nějakém typu sociologického modelu – od Wallersteina a jeho marxizující práce *Modern World System* (Moderní světový systém) až k Manovi a jeho jemněji odstíněným *Sources of Social Power* (Zdroje společenské moci), Grewovi a Bienovi s jejich *Crises of Political Development* (Krizy politického vývoje) a Ungerovi, který napsal *Plasticity into Power* (Plasticita v moci).¹²⁸ Klasickou ilustrací „velké“ teorie v její nejhorší pseudovědecké formě je „teorie katastrof“ s redukcionistickou topologií sedmi „elementárních pohrom“.¹²⁹ Hledání sjednocující sociologické teorie moci bude bezpochyby pokračovat a teprve čas ukáže, zda bude nakonec zastaveno a označeno za marné, jako tomu bylo v případě kamene mudrců, nebo zda bude neustále pokračovat stejně jako pátrání po léku proti plešatosti.

Alternativou k bezuzdnému zjednodušování – kterou v současnosti preferuje mnoho historiků – je stále užší specializace. Bloch samozřejmě doufal, že historie se bude inspirovat tolika vědními disciplínami, kolika to jen bude možné, v praxi se to však provozovalo na úkor holistického přístupu, na který on a Braudel aspirovali. V současnosti jsme opravdu svědky matoucího tříštění historie v množství více či méně izolovaných „interdisciplinárních“ hybridů.

Určitě to platilo v případě pokusů importovat do historie psychoanalýzu. Freud sám byl samozřejmě přesvědčeným pozitivistou, jehož hlavním cílem bylo odhalit zákony nevědomí člověka – proto jeho volání po „strikní a univerzální aplikaci determinismu na mentální život“. Důsledné aplikování jeho teorií na historii by ale znamenalo, že se budou psát jen životopisy.

Dokonce i pokus psát „psycho-historii“ sociálních skupin musí silně záviset na analýze individuálních svědectví¹³⁰ a taková svědectví se jen zřídka hodí k typu analýzy používané Freudem na jeho pacienty, kterým mohl klást sugestivní otázky a příležitostně je i hypnotizovat. Z tohoto důvodu je skutečný Freudův vliv na historii spíše nepřímý: projevuje se více jeho terminologií, která začala být zcela běžně používána (nevědomí, potlačení, komplex méněcennosti atd.) než striktním napodobováním. Stejně problémy vznikají, když jsou na historii aplikovány modernější formy behavioristické psychologie. Také zde existuje deterministická tendence, jež je nejvýrazněji manifestována snahou importovat do historie teorii her a optimálního výběru. Je pravda, že modely lidského chování, založené na hře „věžňovo dilema“ či na jejích dalších variantách, vypadají použitelněji než modely navrhované Freudem, ale nejsou proto méně deterministické – proto také mají psychohistorikové sklon vytěšňovat projevy záměrů, které se nehodí do jejich modelu, a vymlouvají se po vzoru Gramsciho na „falešné vědomí“. Teorie her je stejně jako psychoanalýza také nutně individualistická. Historici, kteří by ji chtěli aplikovat na sociální skupiny, se mohou vyhnout tomuto problému pouze tím, že se budou věnovat dějinám diplomacie, v nichž mohou být státy v souladu se starobytlou tradicí antropomorfovány.¹³¹

Mezi historiky jsou zčásti kvůli této tendenci individualizovat nejpopulárnější antropologické modely *kolektivní* psychologie nebo „mentality“.¹³² Zvláště přístup Clifforda Geertze – „intenzivní popis“, jehož cílem je zasadit určitý počet „znaků dodávajících význam“ do nějaké smysluplné struktury – si získal mnoho vlivných imitátorů.¹³³ Výsledkem byl nový typ kulturní historie, v níž byla kultura (v širokém smyslu slova) více či méně osvobozena od tradiční determinující role materiální báze.¹³⁴ Z řady důvodů – částečně kvůli způsobu, jakým mají antropologové sklon pracovat v terénu, částečně kvůli hanbě, do které upadla teorie „národního charakteru“, a zčásti kvůli tomu, že nyní jsou v politice módní „komunity“ – jde však častěji o lidovou a místní kulturu než kulturu vysokou a národní.

Montaillou Emmanuela Leroye Ladurieho a *Return of Martin Guerre* (Návrat Martina Guerra) od Natalie Zemon Davisové jsou pravděpodobně klasickými příklady toho, co vešlo ve známost jako „mikrohistorie“,¹³⁵ ale Simon Schama použil velmi úspěšně podobnou techniku na vysokou kulturu na národní i mezinárodní úrovni.¹³⁶

Vůči této nové historii kultury nicméně existují zřejmé výhrady. Za prvé lze namítnout, že „mikrohistorie“ si vybírá ke studiu tak triviální náměty, že upadá do sběratelství (i když je nejlepší nechat výběr námětu na historikovi, jeho nakladateli a knižním trhu). Závažnější námitka se vztahuje k problému kauzality. Antropologové se stejně jako sociologové tradičně více zabývají strukturami než procesem změn. Historikům, kteří se snaží přejmout antropologické modely, se proto stává, že se musí vrátit k tradičním zdrojům své disciplíny, když se snaží například vysvětlit úpadek víry v čarodějnice.¹³⁷ Poslední a nejvážnější námitkou je, že „intenzivní popis“ mentalit má sklon degenerovat do

nespoutaného subjektivismu, do hry volných asociací s jen okrajovou vazbou na empirická fakta. Pokud by se tento typ historie chtěl považovat za vědecký, byl by to velmi problematický nárok.

Narativní determinismus: Proč si historii nevymyslet?

Částečně kvůli zmíněnému plíživému subjektivismu a částečně kvůli tomu, že historik se obvykle zaměřuje na věčný problém změny jako protikladu struktury, jsme v poslední době svědky obnoveného zájmu o vypravěčskou formu.¹³⁸ Názor, že historik má primárně za úkol vnutit zmatenému souboru událostí minulosti řád formou vyprávění, je samozřejmě velmi starý. Carlyle a Macaulay spatřovali – každý po svém – svou roli právě v tomto. Louis Mink ve skutečnosti znovu formuloval viktoriánskou ideu, když shrnul „cíl historického vědění“ jako potřebu „objevit gramatiku událostí“ a „převést hromady událostí v řetězce“.¹³⁹ To vysvětluje obnovený zájem Haydena Whitea a jiných o velké „literární artefakty“ 19. století.¹⁴⁰ Vysvětluje to také, proč byl návrat historického příběhu přivítán některými tradicionalisty, především těmi, kteří vědeckou historií (zjednodušeně) ztotožňují s použitím matematiky a výpočetní techniky (kliometrie).¹⁴¹ Barzun se ve své kritice „nové“ historie radoval ze subjektivismu vyprávěných dějin a opakoval Carlyleův názor o fundamentálně zmatené povaze minulých událostí:

„Je jedna přírodní věda, ale mnoho historií, které se překrývají nebo si protirečí, které jsou hádavé nebo neutrální, zaujaté či obojaké. Každý divák předělává historii v závislosti na svých schopnostech pátrat a představovat si. Nedostatek jeho představivosti se v díle rychle ukáže: nikdo není podveden. [Ale] množství historických verzí je nečiní všechny falešnými. Spíše odráží charakter lidstva ... Je zbytečné psát historii, jestliže se někdo neustále snaží překonat její základní účinek ... ukazovat ... vrtošivý, ‚nestrukturovaný‘ chaos (minulosti), jehož příčinou jsou energická přání lidí a hnutí bojujících o možnost vyjádřit se ... Je jedna přírodní věda, ale mnoho historií, které se překrývají nebo si protirečí, Zvyky, různé víry, kultury a činy lidstva nemají společnou míru ...“¹⁴²

Podle Barzuna to dává „zdravý rozum“: úkolem historika není být vědcem v oboru společenských věd, ale „zprostředkovat čtenáři kontakt“ s „událostmi“ a „pocit“ – nakrmit jeho „primitivní radost z příběhu“. Na druhé straně oživení vypravěčských přístupů v historii uvítali i ti, kteří se vezli na módní vlně a již se těšili, jak použijí literárně kritické techniky na nejvyšší „text“ – psaný záznam historie samé. Návrat vypravěčského přístupu měl tedy dvojí tvář: na jedné straně znamenal obnovení zájmu o tradiční literární modely psaní historie,¹⁴³ na straně druhé se nesl na vlně módní terminologie (textová dekonstrukce, sémiotika atd.) a přístupů, používaných při jejím čtení.¹⁴⁴ Historii zasáhl postmodernismus,¹⁴⁵ ale když ji postmodernisté prohlašují za „interpretační cvičení, nikoli objektivní neutrální vědu“, pouze znovu notují starou

idealistickou písničku. Jestliže Joyce píše, že „historie je nám vždy prezentována jen v diskurzivní formě“ a že „události, struktury a procesy minulosti nejsou rozlišitelné od svých dokumentárních forem ... a od diskurzivních postupů, které je rekonstruovaly“, jen opakuje, co Collingwood řekl (lépe) více než půl století před ním.

Návrat vypravěčského přístupu má jen jeden věčný problém, a tím je aplikace literárních forem na historii. Literární žánry jsou do jisté míry předvídatelné: ve skutečnosti v tom spočívá část jejich přitažlivosti. Často čteme oblíbený román nebo se díváme na „klasický“ film a přitom přesně víme, jak skončí. A i když nějaké dílo neznáme – a nemáme žádný program nebo záložku obalu knihy, které by nás informovaly o jádru zápletky – můžeme stejně často z jeho žánru zhruba odvodit, jak to dopadne. Jestliže hra je od svého počátku komedií, podvědomě vyloučíme krveprolití v závěrečném aktu; jestliže jde zjevně o tragédii, učiníme opačný závěr. Dokonce i když autor úmyslně drží čtenáře „v napětí“ – jako v detektivkách – je rozuzlení do jisté míry předvídatelné: v souladu s konvencemi žánru bude zločin objasněn a zločinec chycen. Profesionální spisovatel píše a má přitom na mysli, jak jeho kniha skončí. Opakovaně na to dělá kvůli čtenáři narážky, ať již s cílem být ironický, nebo aby dosáhl nějakého jiného efektu. Jak říká Gallie: „Sledování příběhu ... zahrnuje ... vágní porozumění tomu, kam je unášen nebo jakým směrem se ubírá ... a pochopení, že ten děj, který probíhá později, závisí na ději, který se udál dříve, a to v tom smyslu, že nebýt toho prvního, ten druhý by nemohl proběhnout způsobem, kterým se to stalo, nebo by tak mohl proběhnout jen těžší.“¹⁴⁶ Stejně uvažuje Scriven: „Dobrá hra se musí odvíjet tak, že ... považujeme její děj za nutný, tj. můžeme ho vysvětlit.“¹⁴⁷ Román Martina Amise *Time's Arrow* (Šíp času) tak jen explicitně vyjadřuje to, co je implicitně přítomno ve všech příbězích: jeho konec doslova předchází začátek.¹⁴⁸ Amis vypráví životní příběh jednoho nacistického lékaře, ale činí tak pozpátku. Starý muž, který se „vynoří“ ze smrtelné postele v jedné americké nemocnici, je „odsouzen“ k tomu, aby dělal pokusy na věznicích v nacistických vyhlazovacích táborech a aby „opustil“ svět jako nevinné dítě. V literatuře, máme-li parafrázovat výrok Ernsta Blocha, „není skutečná geneze na začátku, ale na konci“: šíp času vždy implicitně ukazuje špatným směrem. Amis nastiňuje věc dobře, když popisuje šachovou partii v obráceném směru: vše začíná „zmatkem“, prochází „epizodami pokřivení a protikladných cílů. Ale věci fungují ... Všechna ta agónie – všechno to funguje. Jeden poslední tah bílým pěšcem – a dokonalý pořádek je obnoven.“

Psát dějiny v souladu s konvencemi platnými pro román nebo hru proto znamená podříditi minulost novému typu determinismu – teleologii tradiční vyprávěcí formy. Gibbon si velmi dobře uvědomoval, jakou nahodilost mají v sobě konkrétní události, a přesto zastřešil 1300 let evropské historie navýsost teleologickým titulem. Kdyby býval publikoval své veledílo jako *Historii Evropy a Blízkého východu, L. P. 100–1400* a nikoli jako *Úpadek a pád říše římské*, jeho vyprávění by ztratilo jednotící téma. Stejně je tomu u Macaulaye, který má ve svých *Dějínách Anglie* nepopíratelnou snahu naznačovat, že události

sedmnáctého století vedly ke konstitučním dohodám století devatenáctého. Toto je forma teleologie, kterou Collingwood později považoval za integrální součást historie: je založena na předpokladu, že přítomnost je vždy konečným bodem (a implicitně jediným možným konečným bodem) historikova vybraného příběhu. Ale historie psaná tímto způsobem by (jako u románů) mohla být psána stejně dobře obráceně – jako je tomu v případech obrácených dějin Irska, které si v roce 1914 představoval spisovatel „AE“:

„Malé statky 19. a 20. století se postupně dostávaly do rukou velkých vlastníků; v 18. století byl učiněn pokrok a objevily se první náznaky samosprávy následovaly náboženské nepokoje a problémy; dokud Strongbow, *poslední Angličan*, neopustil zemi, začala kulturní doba, se *zmizením Patrika* kolem roku 400 po Kristu přestala náboženská netolerance a my jsme vstoupili do velkého věku hrdinů a bohů.“¹⁴⁹

Toto byla, jak AE sám žertoval, pouze nacionalistická „mýtická historie“ odvíjející se omylem dozadu.

Zahrada, v níž se cestičky rozvětvují

Minulost – stejně jako skutečné šachy nebo jakákoli jiná hra – je jiná; nemá předem stanovený konec. Neexistuje žádný autor, božský nebo jiný, jen postavy, a těch je (na rozdíl od nějaké hry) příliš mnoho. Neexistuje žádná zápletky, žádný nevyhnutelný „dokonalý řád“, jen různá zakončení, protože nesčetné události se odvíjejí simultánně, některé trvají jen okamžik, jiné dalece přesahují život jednotlivce. Byl to opět Robert Musil, který poukázal na tento podstatný rozdíl mezi vlastní historií a pouhými příběhy. V jedné kapitole své knihy *Muž bez vlastností*, nazvané „Proč člověk nevymýšlí historii?“, přemýšlí Ulrich, který jede se zjevnou symbolikou tramvají:

„nad matematickými problémy, které nemají žádné celkové řešení, i když připouštějí partikulární řešení, jejichž kombinací se člověk přiblíží celkovému řešení ... [Ulrich] se díval na problém, který představuje každý lidský život, jako na jeden z nich. To, co člověk nazývá věkem ... tento široký, neregulovaný tok podmínek, by vyústilo přibližně ve stejně chaotické množství následných a (pokud by byly brány odděleně) falešných pokusů o řešení, pokusů, které by mohly přinést korektní a úplné řešení, jen kdyby se lidstvo naučilo je všechny kombinovat... Jaká podivná záležitost je historie, když na to přijde ... Ty naše dějiny vypadají při pohledu zblízka pěkně bezpečně i chaoticky, něco jako napůl zpevněný močál, u kterého se nakonec kupodivu ukáže, že přes něj vede cesta, pravá „silnice historie“, o níž nikdo neví, odkud se vzala. Skutečnost, že toto je podstatou dějin, Ulricha rozhořčila. Světlá, kymácející se krabice, v níž jel, mu připadala jako stroj, v němž se několik set kilo lidstva kymácí sem a tam v procesu, jenž vytváří něco zvaného „budoucnost“ ... S tímto pocitem se začal bouřit proti tomu impotentnímu přijímání

změn a podmínek, proti této bezmocné současnosti, nesystematickému, porizujícímu, skutečně lidsky nedůstojnému podvolování se stoletím ... Nevědomky vystoupil a dokončil cestu pěšky.“¹⁵⁰

Ulrich odmítá možnost, že „historie světa je příběh, který ... vzniká úplně stejným způsobem jako všechny ostatní příběhy“, protože autory nikdy nenapadne nic nového a opisují jeden od druhého“. Naopak, „historie ... vzniká z valné většiny bez jakýchkoli autorů. Neodvíjí se ze středu, ale z periferií, z okrajových příčin“. Navíc se děje fundamentálně chaotickým způsobem, jako rozkaz posílaný šepem z jednoho konce vojenské kolony na druhý, který zpočátku zní „Hlavní seržant do čela kolony“, ale cestou se změní na „Okamžitě zastřelit osm vojáků“:

„Kdyby měl člověk přenést celou jednu generaci dnešních evropských dětí do Egypta roku 5000 před naším letopočtem a zanechat je tam, historie světa by začala znovu v roce 5000, chvíli by se opakovala a pak by se z důvodů, které by žádný člověk nedokázal uhodnout, postupně začala odchylovat.“

Zákonem dějin světa je tedy „postupující zmatek“:

„Běh historie není ... drahou kulečnickové koule, která se poté, co je zasažena, pohybuje stanoveným směrem; naopak je unášen jako mraky, je jako cesta člověka, který se toulá ulicemi – tu se odkloní od směru kvůli nějakému stínu, tam zase kvůli malé skupince lidí ... aby nakonec přišel na místo, které nikdy předtím neviděl a kam nemínil dojít. Běhu dějin je vlastní jistý prvek odchylování se od kurzu.“¹⁵¹

Tyto argumenty zneklidní Ulricha do té míry, že (jako kdyby tím měly být dokázány) na cestě domů zabloudí.

Historie je tedy příběhem stejně tak málo jako cesta tramvajů a historici, kteří setrvávají v pokusech psát ji jako příběh, mohou klidně následovat Amise nebo AE a psát ji pozpátku. Jak Musil naznačuje, je realitou dějin, že na začátku cesty její konec neznáme: neexistují žádné koleje, které by vedly do známé budoucnosti, a žádné jízdní řády s černě vypsányými názvy stanic. Velmi podobně vyznívá povídka *Zahrada, v níž se cestičky rozvětvují* od Jorge Louise Borgese. Autor si hraje s představou románu-bludiště, který napsal imaginární čínský mudřec Cchuej Pen, v němž se „čas neustále rozvětvuje do nesčetných budoucností“:

„Přirozeně jsem se zarazil nad větou: *Zanechávám různým budoucnostem (ale ne všem) svoji zahradu, v které se cestičky rozvětvují*. Téměř okamžitě jsem pochopil: ten chaotický román představoval právě onu „zahradu, v které se cestičky rozvětvují“; věta „různým budoucnostem (ale ne všem)“ mi naznačila, že jde o dělení v čase, ne v prostoru ... Ve všech smyšlených dílech si člověk pokaždé, když je konfrontován s několika alternativami, vybírá jednu a ostatní eliminuje; v příběhu Cchuej Pena si – současně – vybírá všechny. Tímto způsobem *vytváří* různé budoucnosti, různé časy, které se také

zmnožují a dělí ... V románu Cchuej Pena se přiházejí všechna možná rozuzlení, každé z nich je výchozím bodem pro další větvení.“

Fiktivní překladatel díla pokračuje:

„*Zahrada, v které se cestičky rozvětvují*, je nesmírnou hádankou nebo podobnostvím, jehož námětem je čas ... neúplným, ale nikoli falešným obrazem vesmíru ... (Cchuej Pen) na rozdíl od Newtona nebo Schopenhauera nevěřil v jednotný, absolutní čas. Věřil v nekonečnou řadu časů, v narůstající, závratnou síť, v níž se časy sbíhají, rozbíhají a běží paralelně. Tato síť časů, které se stýkají, dělí, rozbíhají nebo po celá staletí o sobě vůbec nevědí, zahrnuje *všechny* možnosti času ...“¹⁵²

Variace na toto téma se v Borgesově díle opakují. V imaginárním světě popsaném v povídce *Tlön, Uqbar, Orbis tertius*, mají literární díla jediný námět, zpracovávány ve všech představitelných permutacích“.¹⁵³ V *Loterii v Babylonu* se pomyslná stará loterie vyvine ve všezahrnující způsob života; co začíná jako „intenzifikace náhody, periodická infúze chaosu do vesmíru“ se stává nekonečným procesem, v němž „žádné rozhodnutí není konečné, všechna se dělí do dalších“. „Babylon není ničím menším než nekonečnou hrou náhod.“¹⁵⁴ Stejný námět, ale prostřednictvím jiné metafory, rozvíjí Borges v povídkách *Zahir* a *Babylonská knihovna*. Podobné představy můžeme najít i v Mallarméově poemě *Un Coup de dés*¹⁵⁵ nebo v *The Road Not Taken* Roberta Frosta.¹⁵⁶

Pro historiky jsou důsledky těchto myšlenek jasné. I Scriven připustil:

„V dějinách, uvážíme-li data, která máme k určitému bodu, existuje množství možných následných obrátů štěstěny, z nichž žádný by se nám nezdál nevysvětlitelný ... Nevyhnutelnost je pouze v retrospektivě ... a nevyhnutelnost determinismu spočívá v tom, že vysvětluje, nikoli předvídá. Svoboda volby, která je mezi budoucími alternativami, není tudíž nekompatibilní s existencí příčin každé události ... Museli bychom se vzdát historie, kdybychom se snažili eliminovat všechna překvapení.“¹⁵⁷

Chaos a konec vědeckého determinismu

Existuje těsná (a rozhodně ne náhodná) paralela mezi kritikou narativního determinismu, kterou vyslovili spisovatelé jako Musil nebo Borges, a kritikou klasického laplaceovského determinismu, jež vychází z úst přírodovědců 20. století. Tuto skutečnost historici bohužel obvykle ignorují (jak to udělal E. H. Carr, když byl konfrontován s teorií černých děr) nebo mylně vykládají. Mnozí filozofové dějin, kteří se ve 20. století přeli o to, zda je historie „vědou“, pravděpodobně nepochopili, že jejich chápání vědy je reliktem 19. století. Kdyby věnovali větší pozornost tomu, čím se jejich kolegové přírodovědci skutečně zabývají, s překvapením – dokonce možná s radostí – by shledali, že kladou chybnou otázku. Udivujícím rysem vývoje moderní přírodní vědy je v mnoha

případech skutečnost, že se fundamentálně týká historie, neboť zkoumá změny v závislosti na čase. Proto není zcela bezdůvodné obrátit starou otázku a ptát se nikoli Je historie vědou? nýbrž Je každá věda historií?

To platí dokonce i o relativně starém druhém zákonu termodynamiky, který říká, že entropie v izolovaném systému vždy roste – to jest, že neuspořádanost bude stoupat, pokud bude systém ponechán sám sobě, a že i pokusy ustavit řád budou mít za následek pokles uspořádanosti systému jako celku. Tato skutečnost má velikou historickou důležitost, neboť implikuje definitivní a neuspořádaný konec historie lidstva a vposledku i vesmíru. Einsteinova teorie relativity má na nazírání historie také vliv, protože se obešla bez pojmu absolutního času. Po Einsteinovi si najednou uvědomujeme, že každý pozorovatel má vlastní míru času: kdybych měl vystoupit vysoko nad zemský povrch, zdálo by se mi, že události dole probíhají déle kvůli vlivu gravitačního pole Země na rychlost světla. Nicméně i relativní čas má jediný směr, hlavně kvůli entropii a jejímu vlivu na naše psychické vnímání času: dokonce i energie vydaná na zapamatování nějaké události zvyšuje míru neuspořádanosti ve vesmíru.

Neuspořádanost vzrůstá. Nic není rychlejší než světlo. Navzdory očekávaním pozitivistů 19. století nelze nicméně každý proces v přírodním světě popsat tak jasně vymezeným zákonem. Jedním z nejdůležitějších vědeckých objevů konce 19. století bylo zjištění, že většina tvrzení o vztahu mezi přírodními jevy má povahu pravděpodobnosti. Američan C. S. Peirce fakticky vyhlásil konec determinismu již v roce 1892 ve své knize *The Doctrine of Necessity Examined* (O doktríně nutnosti): „Náhoda proudí dovnitř všemi smysly, ze všech věcí je nejtíravější,“ vylašuje Pierce. „Náhoda je na prvním, zákon na druhém a sklon navykhnout si na třetím místě.“¹⁵⁸ Rozhodující důkaz přišel v roce 1926, když Heisenberg ukázal, že nelze současně předpovědět přesnou polohu i rychlost částice, protože její okamžitá poloha může být změřena pouze tehdy, když je použito alespoň jedno světelné kvantum. Čím kratší je vlnová délka použitého světla, tím přesněji změříme polohu částice, avšak zároveň tím více změníme její pohyb. Kvůli tomuto „principu neurčitosti“ může kvantová mechanika pouze předpovědět určitý počet možných výsledků konkrétního pozorování a naznačit, který je pravděpodobnější. Jak řekl Stephen Hawking: „Zavádí to nevyhnutelný element nepředvídatelnosti nebo náhodnosti do vědy na té nejzákladnější úrovni.“¹⁵⁹ Přesně proti tomu měl však námitky Einstein, který zůstával věren ideálu laplaceovského vesmíru. Ve svém slavném dopise Maxi Bornovi psal:

„Vy věříte v Boha, který hraje v kostky, a já v naprostý zákon a řád ve světě, který objektivně existuje a který se pokouším silně spekulativní cestou uchopit. Má víra je pevná, ale doufám, že někdo naleznе realističtější způsob či přesvědčivější východiska, než bylo mým úkolem. Dokonce ani velký počáteční úspěch kvantové teorie mě nepřiměje věřit ve hru v kostky, i když jsem si dobře vědom toho, že to vaši mladší kolegové interpretují jako projev senility.“¹⁶⁰

Princip nejistoty však Einsteina přežil a pro historický determinismus měl stejně znepokojivé důsledky. Historici by neměli nikdy ztrácet ze zřetele svůj vlastní „princip neurčitosti“ – tedy skutečnost, že každé zkoumání historického faktu nevyhnutelně pokrývá jeho význam již jen z toho prostého důvodu, že byl vybrán zpětně.

Jiným moderním vědeckým konceptem s důležitým významem pro historii je takzvaný „antropický“ princip, který ve své „silné“ verzi prohlašuje, že „existuje mnoho různých vesmírů nebo různých oblastí jednoho vesmíru, z nichž každá má vlastní počáteční konfiguraci a snad také vlastní soubor vědeckých zákonů ... [ale] jen v několika málo vesmírech, které jsou jako ten náš, se vyvinuly inteligentní bytosti“.¹⁶¹ To přirozeně nastoluje zjevný problém: není jasné, jaký význam bychom měli přikládat ostatním „historiím“, v nichž neexistujeme. Podle Hawkinga „není náš vesmír jen jednou z možných historií, ale jednou z těch nejpravděpodobnějších ... existuje zvláštní rodina historií, které jsou mnohem pravděpodobnější než ty ostatní“.¹⁶² Z fyzikálního hlediska rozpracoval tuto představu mnohočetných vesmírů (a dimenzí) například Mičio Kaku. Myslím, že historik nemusí brát úplně doslova některé Kakuovy divočejší teorie. Kvůli obrovskému množství energie, jaké by si vyžádalo cestování v čase prostřednictvím „červích děr“, lze takovou formu pohybu těžko označit byť jen za „teoreticky“ možnou. (Kdyby bylo cestování v čase možné, už bychom byli stejně podle mnohých názorů zaplaveni „turisty“ z budoucnosti – to jest těmi, kteří se rozhodli, že se u nás zastaví, aby odvrátili Lincolnovu smrt nebo uškrtili novorozeně jménem Adolf Hitler.)¹⁶³ Nicméně myšlenka nekonečného počtu vesmírů může mít důležitý heuristický účel. Představa, že existují – jak řekl jeden fyzik – jiné světy, kde má Kleopatra na špičce svého oslavaného nosu odpudivou bradavici, zní podivně a podivná také je. Ale znamená současně živoucí připomínku nejisté povahy minulosti.

Biologické vědy se v poslední době také začínají odklánět od determinismu. Ačkoli například Richard Dawkins tíhne ve svém díle do určité míry k determinismu, když definuje jednotlivé organismy včetně člověka jako „pouhé stroje, založené na krátkodobých kombinacích genů s dlouhou životností“, a v knize *Sobecký gen* explicitně říká, že „geny určují chování pouze ve statistickém smyslu ... nekontrolují své výtvoř“.¹⁶⁴ Jeho darwinistická teorie evoluce „je slepá k budoucnosti“ – příroda nemá žádný předem stanovený plán. Na evoluci je ve skutečnosti důležité jen to, že replikační molekuly (jako DNA) dělají a reprodukují chyby, takže „zjevně triviální drobné zásahy mohou mít na evoluci zásadní dopad“. „Geny nemají žádnou předvídatost, neplánují dopředu.“ Dawkins je determinista pouze v tom smyslu, že nepřipouští „smůlu“ v přírodní selekci: „Z definice vyplývá, že štěstí přichází náhodně a gen, který je důsledně na špatné straně, nemá smůlu – je to jen špatný gen.“ Organismy, které přežívají rozmary štěstěny, jsou tedy ty, jež jsou pro tento účel nejlépe uzpůsobeny: „Geny musí konat práci analogickou predikci ... [Ale] predikce ve složitém světě je riskantní věc. Každé rozhodnutí, které stroj na přežití dělá, je hazardní ... Ti jedinci, kteří disponují geny, jež staví jejich mozky tak,

aby hráli správně, mají samozřejmě větší šanci přežít a šířit tudíž právě tyto geny. A právě to je také největší odměnou za základní stimuly bolesti a radosti, za schopnost pamatovat si chyby, vyzkoušet možnosti a komunikovat s ostatními „stroji na přežití“.¹⁶⁵

Ostatní evolucionisté ale nesouhlasí s tímto typem argumentace a jejími stále deterministickými náznaky, že závod směřuje k cíli, kterým je silný individuální organismus (nebo „fenotyp“, další Dawkinsova forma replikátoru). Jak ukazuje Stephen Jay Gould ve své knize *Wonderful Life* (Báječný život), některé náhodné události – kolosální živelné katastrofy jako ta, která se zjevně stala po takzvané „kambrické explozi“ – přerušují proces přírodního výběru.¹⁶⁶ Úplná změna doslova přes noc znehodnotí odvěké ekologické podmínky a vlastnosti, které se cizelovaly po tisíceletí právě v reakci na ně, jsou náhle zcela bezcenné. Přeživší organismy se často zachránily nikoli proto, že jejich geny navrhly a sestavily výkonější „stroje na přežití“, ale protože se náhle ukázalo, že některé jejich zakrnělé vlastnosti jsou pro přežití v nových podmínkách klíčové. Stručně řečeno – před rolí nahodilosti v prehistorii nelze uniknout. Jak ukazuje Gould, rozmanitost organismů, jejichž pozůstatky byly nalezeny v Britské Kolumbii ve vrstvách jílovité břidlice starých 530 milionů let, způsobila, že tradiční stavební kameny evoluční teorie jednoduše zastaraly. Žádný darwinistický zákon přírodní selekce neurčil, který z těchto organismů přežije velkou krizi, jež postihla zemi před 225 miliony let. Přeživší byli jen šťastnými vítězi kataklyzmatické „loterie“. Kdyby došlo ke katastrofě jiné povahy, život na Zemi by se vyvíjel zcela jinými a nepředvídatelnými směry.¹⁶⁷

Opět by bylo snadné tropit si posměšky z Goulda a jeho alternativních světů, obydlených „pasoucími se mořskými býložravci“ a „mořskými dravci s chapadly kolem ústního otvoru a čelistmi podobnými louskáčku“, ale bez homo sapiens. („Kdyby malí hlavatci ovládali moře, nevěřím, že by australopithecus někdy kráčel vzpřímeně po savanách Afriky.“)¹⁶⁸ Ale Gouldovy komentáře ohledně nahodilosti v historii jsou vzdáleny jakékoli absurditě. Historik evoluce může při absenci vědecké metody, jež by mu umožňovala verifikaci opakováním pokusu, pouze rekonstruovat příběh – Gould říká „přehrát fiktivní pásku“ – a pak spekulovat, co by se bývalo stalo, kdyby počáteční podmínky nebo nějaká událost v sekvenci byly jiné. To neplatí jen o náhodném triumfu třídy polyachaeta (mnohoštětinatci) nad třídou priapulida (hlavatci) nebo triumfu savců nad obřími ptáky v eocénu. Platí to i o oné krátké osmnáctitisicíně délky existence planety, po kterou ji obývá člověk.

Gouldovy argumenty samozřejmě silně závisí na poruchách zásadního významu, jako byly ty, které způsobila srážka Země s vesmírnými tělesy. Přesto nejde o jediný způsob, jakým vstupuje do historického procesu nahodilost, neboť zastánci „teorie chaosu“ ukázali, že přírodní svět je dostatečně nepředvídatelný – dokonce i když nepadají meteority – aby učinil přesné předpovědi téměř nemožnými.

V moderním pojetí matematiků, meteorologů a jiných vědců chaos neznamená anarchii, neznamená absenci zákonů v přírodním světě. Zákony jsou

však tak složité, že je pro nás skutečně nemožné dělat přesné předpovědi, takže mnohé, co se kolem nás děje, se zdá být náhodným nebo chaotickým. Tedy, jak řekl Ian Stewart, „Bůh může hrát v kostky a stejným dechem vytvořit vesmír úplného řádu a zákonů“, protože „dokonce i jednoduché rovnice mohou generovat pohyby tak složité, tak citlivé na měření, že se zdají být náhodnými“.¹⁶⁹ Přesněji řečeno: teorie chaosu se zabývá stochastickým (to jest zdánlivě náhodným) chováním v deterministických systémech.

O tyto jevy se původně zajímali jen žáci francouzského matematika Henri Poincarého, který byl průkopníkem ve svém oboru. Poincaré trval na tom, že opakovaným užíváním transformace v matematickém systému musíme obdržet systém periodický. Ale Stephen Smale a spolu s ním i další si uvědomili, že některé dynamické systémy ve vícerozměrném prostoru se nedostanou do jednoho ze čtyř ustálených stavů, které Poincaré identifikoval pro dvojrozměrný prostor. Za pomoci Poincarého topologického systému mapování lze zkonstruovat řadu „podivných atraktorů“ (jako Cantorovu množinu), ke kterým takové systémy konvergují. „Podivnost“ těchto soustav spočívá v tom, že je extrémně těžké předvídat jejich chování. Vzhledem k jejich zcela mimořádné citlivosti na počáteční podmínky je třeba mít nedosažitelně přesné znalosti o jejich výchozích stavech, aby bylo možno dělat správné předpovědi.¹⁷⁰ Jinými slovy, ukázalo se, že navenek náhodné chování zcela náhodné není – je pouze nelineární: „Dokonce i když je naše teorie deterministická, ne všechny její předpovědi vedou k opakovatelným experimentům. Platí to jen pro ty, které jsou dostatečně robustní vůči malým změnám počátečních podmínek.“ Teoreticky můžeme předpovídat výsledek toho, jak dopadne mince, jestliže přesně známe její vertikální rychlost a rotaci. V praxi je to ovšem příliš náročné – a to samé platí *a fortiori* pro složitější procesy. I když je tedy vesmír konec konců teoreticky deterministický, „všechny sázky na determinismus odpadají. To nejlepší, co můžeme udělat, jsou (sic) pravděpodobnosti ... (protože) jsme příliš hloupí, abychom pochopili podstatu.“¹⁷¹

Aplikací (a variant) teorie chaosu je celá řada. Jedním z prvních případů, kdy se tato teorie uplatnila, je klasický fyzikální „problém tří těles“. Jde o nepředvídatelné gravitační vlivy dvou planet na třetí těleso, jehož projevy viděli astronomové v praxi na zdánlivě náhodné dráze Hyperionu, obíhajícího kolem Saturnu. Chaos se uplatňuje také při turbulenci v kapalinách a plynech: o tuto oblast se zajímal hlavně Mitchell Feigenbaum. Benoît Mandelbrot ukázal další projevy chaosu ve svém díle *The Fractal Geometry of Nature* (Fraktální geometrie přírody). Podle jeho definice má chaos vlastnost samopodobnosti, každý detail je donekonečna opakovanou zmenšeninou celku – jako je tomu například u Feigenbaumova „fíkovníku“. Výzkumy proudění a počasí, které prováděl Edward Lorenz, poskytly jeden z nejpozoruhodnějších příkladů chaosu v akci: Lorenz používá výraz „motýlí efekt“, aby ukázal, jak mimořádně je počasí citlivé na počáteční podmínky (dnešní mávnutí jediného motýlího křídla rozhoduje o tom, zda příští týden zasáhne či nezasáhne jižní Anglii hurikán). Jinými slovy: malé změny atmosférických podmínek mohou mít velké následky,

a proto je nemožné udělat alespoň zhruba přesnou předpověď počasí (ani s použitím největších existujících počítačů) na dobu delší než čtyři dny. Robert May a další našli projevy chaosu i ve fluktuaci hmyzu a živočišných společenství. V jistém smyslu potvrzuje teorie chaosu jen to, co Marcus Aurelius a Alexander Pope tušili již dávno: i když se svět zdá být „výsledkem náhody“, je stále strukturovanou „pravidelnou a krásnou“, byť nepochopitelnou. „Veškerá příroda je jen tobě neznámým uměním, veškerá náhoda směrem, který ty nemůžeš vidět.“

Význam teorie chaosu pro společenské vědy je nesporný. Ekonomům pomohla vysvětlit, proč předpovědi založené na lineárních rovnicích, které tvoří páteř většiny ekonomických modelů, jsou tak často chybné.¹⁷² Princip, že „jednoduché systémy nutně nemusí mít jednoduché dynamické vlastnosti“, lze pravděpodobně aplikovat i na svět politiky,¹⁷³ což je přinejmenším varovné znamení pro všechny vědátoři, aby se vyhnuli prostinkým teoriím o tom, co určuje výsledky voleb. Při našich znalostech chaotických systémů můžeme, jak naznačuje Roger Penrose, nanejvýš „simulovat *typické* výsledky. Dlouhodobá předpověď počasí se sice nemusí uskutečnit, stále však musí zůstat jednou z uskutečnitelných variant: musí to být *nějaké* počasí.“¹⁷⁴

Totéž platí pro ekonomické a politické předpovědi. Prognostik může udělat maximálně to, že vytvoří řadu možných scénářů a potom připustí, že další výběr mezi nimi je jen hádání, nikoli předpověď.

Na cestě k chaotické historii

Jaké důsledky má však pojetí chaosu pro historiky, kteří se nesnaží předvídat budoucnost, nýbrž pochopit minulost? Nestačí jednoduše říci, že člověk, stejně jako všechna ostatní stvoření, je podřízen chaotickému chování přírodního světa – i když je jistě pravda, že až do pozdního 19. století o tom, jak se většinou lidstva povede, rozhodovalo v první řadě chaotické počasí. V moderní historii však začínají v tomto ohledu hrát stále větší roli lidské činy. Ve 20. století se zkrátily život většího počtu lidí než kdykoli dříve příčiněm nějakého jiného člověka – v rozporu s přírodou.

Filozofický význam teorie chaosu spočívá v tom, že smiřuje teorie kauzality a neurčitosti. Zachraňuje nás nejen před nesmyslným světem idealistů, jako byl Oakeshott, v jehož díle neexistuje nic takového jako příčina a následek, ale i před stejně nesmyslným světem deterministů, který se skládá jen z řetězce předem daných příčin, řízených zákony. Chaos – stochastické chování v deterministických systémech – znamená nepředvídatelné výsledky i tehdy, když jsou po sobě jdoucí události příčinně provázány.

Tato střední cesta byla ve skutečnosti implicitně přítomna v mnohém, co řekli filozofové dějin o kauzalitě již ve 40. a 50. letech 20. století – před nástupem teorie chaosu. Základní ideu determinismu, že kauzální výroky mohou být odvozeny jen ze zákonů, lze vystopovat, jak jsme viděli, zpět až k Humeovi. Ve svém *Pojednání o lidské přirozenosti* Hume říká, že o příčinné spojitosti mezi dvěma jevy X_1 a Y_1 lze mluvit jen tehdy, jestliže máme dostatečně dlou-

hou řadu pozorování, v nichž po událostech $X_1, X_2, X_3, X_4 \dots$ vždy následují události $Y_1, Y_2, Y_3, Y_4 \dots$ Teprve to nás opravňuje k závěru, že událost X je vždy následována událostí Y . Tento postup, ještě zdokonalený Hemelem, je nyní znám pod jménem „vysvětlující zákon“ modelu kauzality a říká, že jakýkoli výrok kauzální povahy je založen na větě (nebo „explicitním výroku o [předpokládaných] pravidelných jevech“) odvozené z opakovaného pozorování.¹⁷⁵

Karl Popper nicméně zpochybnil možnost zavést takové zákony historických změn, je-li „zákonem“ míněn předpovídající výrok analogický klasickým zákonům fyziky. Popper poukazuje na to, že vědecká metodologie – systematické testování hypotéz prostřednictvím experimentů – nemůže být použita pro studium minulosti. Přesto Popperovo odmítnutí determinismu (nazývá jej „historicismem“, což je poněkud matoucí) neznamená, že by zcela zavrhl teorii kauzality způsobem, jakým to udělal Oakeshott.¹⁷⁶ Popper přijímá předpoklad, že události a trendy jsou opravdu „způsobeny počátečními podmínkami“. Problém je v tom, že v historii může existovat kauzální vysvětlení, které nezávisí na takovém všeobecně platném výroku nebo deduktivní jistotě. Collingwood již rozlišoval mezi hempelovským (nebo nomologickým) typem kauzálního vysvětlení a vysvětlením typu „praktické vědy“, v němž je příčina „nějakou událostí nebo stavem věci. Pokud je vyvoláme nebo jim naopak zabráníme, můžeme vyvolat to či zabránit tomu, čeho jsou údajnou příčinou.“¹⁷⁷ Nejlepším kritériem pro stanovení kauzálního vztahu zde není hempelovský vysvětlující zákon, ale takzvaný „test nutné podmínky“ (čili *sine qua non* test) uplatňující princip, že „následky nemohou nastat nebo existovat, dokud nenastane nebo neexistuje příčina“. Popper říká totéž: „Existuje nesčetné množství možných předpokladů; abychom byli schopni posoudit tyto možnosti při našem pátrání po skutečných předpokladech nějakého trendu, musíme si po celou dobu zkoušet představit podmínky, za kterých by příslušný trend zmizel.“¹⁷⁸ Nejvýmluvnějším obviněním, které Popper vznesl proti zastáncům „historicismu“, je ve skutečnosti jejich neschopnost klást takové otázky – „představit si změnu v podmínkách změny“. (Jak jsme již viděli, něčím podobným se stejně tak provinili idealisté jako Oakeshott.)

Důsledky tohoto proniknutí do podstaty věci se hlouběji zabýval Frankel, citující některé příklady zdůvodnění historických událostí, jež jsou prostě výroky o „předpokladech, bez kterých by se příslušné události bývaly nestaly“:

„Byla by francouzská revoluce jiná, kdyby Rousseau nenapsal *Společenskou smlouvu*? Probíhala by rekonstrukce po americké občanské válce jinak, kdyby byl Booth jako většina amatérských vrahů špatným střelcem? Upřímně řečeno, když u Rousseaua nebo Lincolna předpokládáme příčinný vliv určitého typu, předpokládáme, že tyto otázky budou zodpovězeny kladně ... Co je to přesně za generalizaci, která se skrývá za vyjádřením historické kauzality typu „Kleopatřina krása byla příčinou toho, že Antonius otálel v Egyptě?“¹⁷⁹

Gallieho slovy: „Historici ... nám říkají, jak se stala nějaká konkrétní událost tak, že zdůrazní doposud nezaregistrované nebo přinejmenším podceňované

předchozí události, *bez kterých*, jak tvrdí na základě široce pojaté indukce, *by se příslušná událost nestala nebo mohla jen stěží stát*.¹⁸⁰ Jeden z rozdílů mezi přírodní vědou a historií spočívá v tom, že historici musí často spoléhat výhradně na taková vysvětlení, zatímco přírodovědci je mohou použít nanejvýš jako hypotézy, které pak musejí experimentálně ověřovat.

Právní teoretici kauzality – kteří se koneckonců stejně tak jako historici snaží porozumět příčinám minulých událostí – dospěli ke stejnému závěru jinou cestou. Hart a Honoré demonstrovali, že z právního hlediska existují praktické problémy s Millovou definicí příčiny „jako celkové sumy pozitivních i negativních podmínek braných dohromady, všech nahodilostí ... po jejichž realizaci nevyhnutelně přichází následek“.¹⁸¹ Právníci totiž ve snaze stanovit trestní odpovědnost, závazek, náhradu škody či trest musí určit, která z mnoha příčin – například ohně nebo smrti – „změnila běh věcí“.¹⁸² Také v těchto případech je jedinou cestou k cíli položit onu otázku po prvotní (*sine qua non*) příčině. Teprve potom, kdy vyšetříme, zda by se konkrétní újma bývala stala či nestala bez ohledu na údajně protizákonný čin obžalovaného, můžeme říci, zda tento čin byl nebo nebyl z právního hlediska příčinou oné újmy. Slovy R. B. Braithwaitea jsou příčinně spojenými událostmi pak ty, které jsou použity:

„k ospravedlnění hypotéz nejen z hlediska toho, co se stalo nebo stane, ale také k ospravedlnění ‚kontrafaktuálních‘ hypotéz z hlediska toho, jak by to bylo, kdyby se některé události, které se skutečně staly, nestaly ... Právníci řeší všeobecný prvek zabudovaný v příčinných výrociích ... tím, že když někdo označuje A za příčinu B, zeptají se ... bylo by se B bývalo stalo bez A?“¹⁸³

Hart a Honoré uznávají praktická omezení *sine qua non* přístupu (například v hypotetickém případě, když dva muži současně zastřelí třetího).¹⁸⁴ Nepochybují však o tom, že by měl být preferován před o nic méně subjektivními předpoklady, s nimiž k záměrům zákonodárců přistupují „realisté“.

Filozofické důsledky kontrafaktuálna jsou velmi složité. Gardiner ukazuje, že mnoho závisí na formě kontrafaktuální otázky, která je často neúplná:

„Jaký je význam otázky: Byly příčinou revoluce, ke které došlo ve Francii v roce 1848, výstřely na bulvárech? Znamená to: Propukla by revoluce přesně ve stejném čase, v kterém propukla, kdyby nebyly vypáleny? Nebo to snad znamená: Propukla by revoluce dokonce dříve či naopak později, kdyby nebylo žádných výstřelů? A pokud se po kladné odpovědi na tu druhou otázku zeptáme: Co tedy bylo skutečnou příčinou revoluce?, je opět třeba dalšího upřesňování, neboť existuje celá řada možných odpovědí ... A žádné absolutní ‚opravdové příčiny‘, které by čekaly na to, až je historici objeví, neexistují ...“¹⁸⁵

Logika věnovala studiu formulačních problémů mnoho úsilí,¹⁸⁶ z hlediska historika je však pravděpodobně důležitější rozhodnout, kterou kontrafaktuální otázku položit na prvním místě. Jedním z nejsilnějších argumentů proti celé

teorii zvažování alternativních scénářů je totiž námitka, že počet těch, kterými bychom se mohli zabývat, nemá žádné omezení. Historik je, stejně jako Borgešův Cchuej Pen, konfrontován s nekonečným počtem „rozvětvlujících se cestiček“. Tuto skutečnost považoval také Croce za hlavní nedostatek kontrafaktuálního přístupu.

V praxi je ale zbytečné většinu kontrafaktuálních otázek klást. Žádný rozumný člověk si asi nepřeje vědět, co by se stalo, kdyby v roce 1848 všem obyvatelům Paříže narostla křídla, protože toto není *uskutečnitelný* scénář. Tuto potřebu uskutečnitelnosti při formulování kontrafaktuálních otázek zdůraznil nejprve sir Isaiah Berlin, který svoji kritiku determinismu začal (stejně jako Meinecke) tím, že determinismus je nekompatibilní s potřebou historika dělat hodnotící soudy o „charakterech, cílech a motivech jednotlivců“.¹⁸⁷ Pokračoval pak dále, aby učinil důležité (původně Namierem naznačené) rozlišení mezi tím, co se stalo, co se mohlo stát a co se stát nemohlo:

„Nikdo snad nebude popírat, že ve snech a v románech se často dohadujeme, jaké možnosti se otvírají před lidskými bytostmi v současnosti, jaké se otvíraly v minulosti a jaké se budou otvírat v budoucnosti; i historici (a soudci a porotci) se tyto možnosti snaží vymezit podle svých schopností a způsobů, jakým je tato linie vedena, vymezuje hranici mezi spolehlivou a nespolehlivou historií; to, co se nazývá realismem (v protikladu k fantazii nebo hloupostí života či utopickým snům), přesně sestává z uvedení toho, co se stalo (nebo mohlo stát) do kontextu toho, co by se bývalo stalo (nebo bývalo mohlo stát) a v odlišení těchto *možných* událostí od událostí *nemožných*; toto je vše, k čemu nakonec smysl historie může dospět; [a] na této schopnosti závisí veškerá historická (stejně jako právní) spravedlnost ...“¹⁸⁸

Rozlišení mezi tím, co se opravdu stalo, a tím, co se případně mohlo stát, má rozhodující význam:

„Když historik při rozhodování o tom, k jaké události došlo a proč, odmítne nekonečný počet logicky otevřených možností, z nichž obrovská většina je zjevně absurdní, a stejně jako detektiv prověřuje jen ty, které mají přinejmenším nějakou počáteční uskutečnitelnost, je to tento smysl pro možné – proto, co lidé, jsouce lidmi, mohli učinit, nebo čím mohli být – který ustavuje smysl souladu se vzorci života ...“¹⁸⁹

Totéž lze vyjádřit i prohlášením, že se zabýváme možnostmi, které se v minulosti zdály být pravděpodobné. Tomu dobře rozuměl Marc Bloch:

„Stanovit pravděpodobnost nějaké události znamená zvážit její šance na to, že se bude konat. Lze však potom legitimně hovořit o možnosti minulých událostí? V absolutním smyslu samozřejmě ne. Pouze budoucnost má svou nahodilost. Minulost je něco již daného, co náhodě nenechává žádný prostor. Před vržením kostky se pravděpodobnost, že padne kterékoli číslo, rovná jedné šestině, jakmile jsou však kostky vrženy, problém okamžitě mizí ...“

V korektní analýze však způsob, jakým historický výzkum využívá myšlenky pravděpodobností, vůbec není protimluvem. Když si historik klade otázku o pravděpodobnosti minulé události, zkouší se ve skutečnosti přemístit prostřednictvím smělého duševního experimentu do času před událostí samou s cílem stanovit její šance tak, jak se jevíly v předvečer její realizace. Pravděpodobnost tudíž zůstává správně v budoucnosti. Ale protože přítomnost byla v představivosti nějak přemístěna zpět, stává se budoucností uplynulých časů postavenou na zlomku čehosi, co je pro nás skutečně minulostí.¹⁹⁰

Trevor-Roper říká téměř totéž:

„V každém daném momentě dějin existují skutečné alternativy... Jak můžeme, *vysvětlovat, co se stalo a proč*‘, jestliže se pouze díváme na to, co se stalo a nikdy nezvažujeme alternativy ... Pouze pokud sami sebe konfrontujeme s alternativami minulosti ... pouze pokud žijeme okamžikem, jako žili lidé v onom čase, v jeho stále proměnlivém kontextu a mezi jeho stále nerozřešenými problémy, pokud vidíme, jak se nás tyto problémy zmocňují ... můžeme vyvodit z historie užitečná poučení.“¹⁹¹

Zúžením počtu historických alternativ, kterými se zabýváme, na ty, jež jsou *uskutečnitelné* – a tedy nahrazením záhadné „náhody“ vyčíslitelnou *pravděpodobností* – řešíme tudíž dilema výběru mezi jednou deterministickou minulostí a nezvladatelně nekonečným počtem možných minulostí. Takto zkonstruované kontrafaktuální scénáře nejsou pouhou fantazií: jsou to simulace založené na propočtech relativní pravděpodobnosti uskutečnitelných výsledků v chaotickém světě (proto „virtuální dějiny“).

Při takovém postupu musíme mít přirozeně určité porozumění pro pravděpodobnost. Potřebujeme se například vyhnout falešné představě hazardního hráče, že padla-li při ruletě pětkrát za sebou červená, je při dalším kole větší šance na to, že padne černá – není to pravda, a totéž platí i pro házení mincí nebo kostkou.¹⁹² Na druhé straně se historici zabývají lidskými bytostmi, které mají na rozdíl od kostek paměť a vědomí. V případě kostky minulost vskutku neovlivňuje přítomnost; důležité jsou jen rovnice, které ovládají její pohyb poté, co je hozena. Ale u lidí má minulost opravdu často vliv. Jednoduchý příklad (vypůjčený z teorie her): politik, který se dvakrát vyhnul vojenské konfrontaci, může být – pokud čelí stejné výzvě potřeby – povzbuzen k tomu, aby ji přijal právě kvůli vzpomínce na předchozí ponížení. Jakýkoli výrok o jeho ochotě bojovat musíme zakládat jak na zhodnocení jeho chování v minulých případech, tak i na jeho současných názorech. Pravděpodobnost v historii je tedy složitější než pravděpodobnost v matematice. Bůh nehraje kostky, a ani lidé nejsou kostkami. Dostáváme se zpět k tomu, co Collingwood nazýval „vpravdě historickou formou“ kauzality, v níž „to, co je ‚zapříčiněno‘, je svobodným a vědomým činem odpovědného vykonavatele.“¹⁹³ A jak řekl Dray: „Hybné principy původců minulých činů nejsou vždy tím, co bychom považovali za striktně racionální.“¹⁹⁴

Jedna otázka zůstává nicméně nezodpovězena. Jak *přesně* máme rozlišovat pravděpodobné, leč nerealizované alternativy od těch nepravděpodobných? Nejčastěji uplatňovaná námitka proti kontrafaktuálnímu přístupu mu vytýká, že závisí na „faktech, která nesporně nikdy neexistovala“, a že nám proto jednoduše schází dostatek znalostí, abychom mohli zodpovědět kontrafaktuální otázky. Ale tak tomu není. Odpověď na tuto otázku je ve skutečnosti velmi jednoduchá: měli bychom považovat za možné nebo pravděpodobné *jen ty alternativy, u nichž můžeme na základě dobových důkazů říci, že je lidé žijící v té době skutečně zvažovali*.

Toto je životně důležitý bod, který Oakeshott nejspíše přehlédl. Často přece bylo řečeno, že to, co my nazýváme minulostí, bylo kdysi budoucností; a lidé minulých dob neznali svoji budoucnost o nic více než my nyní. Mohli pouze zvažovat, která budoucnost je pravděpodobná, který výsledek je možný. Je možné, že v minulosti existovali někteří lidé, kteří neměli nejmenší zájem o budoucnost. Je také pravda, že mnozí lidé v minulosti měli naprosto jasný pocit, že budoucnost znají, a že se někdy dokonce ani nemýlili. Většina lidí v minulosti však měla tendenci zvažovat více možných cest budoucnosti, a přestože se nakonec skutečně konala jen jediná z nich, okamžik *předtím*, než se konala, nebyla o nic reálnější (i když se nyní může zdát pravděpodobnější) než ty ostatní. Je-li tedy veškerá historie dějinami (zaznamenaného) myšlení, musíme určitě přikládat stejný význam *všem* možným výsledkům, o kterých se uvažovalo. Historik, jenž dopustí, aby jeho informace o tom, co se nakonec doopravdy stalo, zcela vytěsnilo jiné možné průběhy událostí, které jejich současníci přesto považovali za možné, tento historik nemůže doufat, že by zachytil minulost takovou, „jaká skutečně byla“. Zabývá-li se jen možnostmi, která se skutečně stala, dopouští se té nejelementárnější teleologické chyby. Abychom pochopili, jak tomu opravdu bylo, potřebujeme vědět, *k čemu sice ve skutečnosti nedošlo*, k čemu však podle mínění současníků mohlo dojít. Tento požadavek je ještě naléhavější, jestliže byl výsledek pro současníky zcela neočekávaný – jestliže o něm nikdo neuvažoval, dokud se nestal. Tento přístup významně zužuje nutný rozsah kontrafaktuální analýzy. My navíc můžeme brát v úvahu jako legitimní pouze ty hypotetické scénáře, které současníci nějaké události nejen zvažovali, ale navíc je také museli svěřit papíru (nebo jinak zaznamenat), tyto záznamy se musely zachovat a historici je nakonec museli identifikovat jako platné zdroje. To jistě zavádí další prvek nahodilosti, neboť není předem dáno, který dokument se zachová a který nikoli. Jen tento postup však poskytuje kontrafaktuální historii legitimní základy.

Existují tudíž dva zásadní důvody, proč provádět kontrafaktuální analýzu. Prvním je *požadavek vědecké metody*: ptáme-li se po příčinách událostí, nemůžeme se vyhnout tázání po tom, co by se stalo, kdyby naše předpokládané příčiny neexistovaly. Za tím účelem musíme konstruovat uskutečnitelné alternativní minulosti a posuzovat pravděpodobnost jejich naplnění; to se může dít jen na základě historických důkazů. Druhým je *požadavek historické vědy*:

jestliže se pokoušíme pochopit, jaká byla minulost „doopravdy“ (přesně ve smyslu Rankeova požadavku), musíme vzít ohled na to, jak možnosti vývoje hodnotili současníci zkoumané události před tím, než k ní došlo – přiřadit stejnou váhu všem alternativám, o nichž oni uvažovali, a menší váhu scénářům, které je nenapadly.

Kromě prvního požadavku – podrobit příčinnost historických alternativ testu *sine qua non* (nutné podmínky), a to zásadně výslovnou formou – je druhým klíčovým metodologickým omezením tohoto sborníku požadavek, aby jeho kontrafaktuály byly jen varianty, jež zvažovali současníci příslušných událostí. Každá kapitola proto vychází v první řadě z alternativ, které byly ve své době považovány za realistické.

Když tyto alternativy historických událostí zvažujeme, uvědomíme si řadu zajímavých skutečností. Za prvé to, co se nakonec doopravdy stalo, reprezentovalo často výsledek, který většina tehdy žijících, dobře informovaných lidí nepovažovala za nejpravděpodobnější: kontrafaktuální scénář byl v tomto smyslu pro jedince, kteří činili v kritickém okamžiku rozhodnutí, „reálnější“ než události, jež pak skutečně následovaly.

Za druhé začíná být zřejmé, kdy v dějinách hrají deterministické teorie významnou roli: je to tehdy, když v ně lidé uvěří a začnou si myslet, že jsou v jejich moci. Již dříve jsme si řekli, že rozdíl mezi chaosem v přírodním světě a chaosem v historii spočívá v tom, že člověk na rozdíl od plynů, kapalin a nižších organismů disponuje vědomím. Nejen jeho geny mají snahu udržet se při životě; celkem vzato i *on sám* usiluje o přežití, a proto se snaží – dříve než začne jednat v přítomnosti – nalézt nějaký smysl v minulosti a na tomto základě odhadnout budoucnost. Problémem je, že teorie, na kterých člověk staví své předpovědi, jsou příliš často špatné. Ať již postulují existenci nejvyšší bytosti, rozumu, ideálu, třídního nebo rasového boje či kterékoli jiné určující síly, vyvolávají v něm přehnané mínění o vlastní schopnosti dělat správné předpovědi, a tím ho svádějí k mylným závěrům. Tocqueville jednou poznamenal: „Člověk má sklon zhynout v politice kvůli příliš dlouhé paměti“; spíše však měl říci „kvůli příliš dlouhé deterministické historiografii“. Víra v deterministické teorie svým způsobem vyvolala nebo uspíšila všechny velké konflikty studované v této knize – občanskou válku v Anglii, americkou válku za nezávislost, anglo-irský konflikt, první světovou válku, druhou světovou válku i studenou válku.

A nakonec naše kniha ukazuje, že lidé, kteří zahynuli v těchto konfliktech, byli obětmi ryze chaotických a zcela nepředvídatelných událostí, které se v každém okamžiku mohly vyvíjet jinak. Nezamýšlené následky deterministických proroctví zahubily alespoň tolik lidí, kolik jich zabila snaha tato proroctví naplnit. Přesto však udivuje, jak často jejich vrazi jednali ve jménu deterministických teorií – náboženských, socialistických či rasových. V tomto světle je nejlepší odpovědět na dotaz Proč se obtěžovat kontrafaktuálními otázkami? otázkou: A jakých pohrom se dočkáme, když se jimi obtěžovat nebudeme? Virtuální historie je účinnou protilátkou proti determinismu.

Již z těchto důvodů se nemusíme omlouvat, že je naše kniha v podstatě jen souborem nezávislých výletů do „fiktivního času“ – devíti krátkými průhledy „červí dírou“ v časoprostoru do devíti paralelních vesmírů, které mohou někomu žánrem připomínat science fiction. Předpoklady, z nichž každá kapitola vychází, nejsou v žádném případě imaginární nebo fantastní. Svět neřídí ani bůh, ani rozum, ani třídní boj nebo kterýkoli jiný deterministický „zákon“ – s jistotou o něm lze říci jen to, že je zákonem rostoucí entropie odsouzen k narůstající neuspořádanosti. Historici, kteří studují minulost tohoto světa, musejí být dvojnásob opatrní: artefakty, které považují za důkazy, se často zachovaly jen náhodou, a jakmile je označí za důkazy, okamžitě deformují jejich význam. Události, které na základě těchto zdrojů analyzujeme, mají „stochastický“ charakter (jinak řečeno jsou principiálně chaotické), protože chování materiálního světa se vedle lineárních rovnic řídí i rovnicemi nelineárními. K celkovému dojmu naprostého chaosu ještě přispívá faktor lidského vědomí, který nelze popsat žádnou rovnicí.

Za těchto okolností je pátrání po univerzálních zákonech historie zjevnou pošetilostí a jediné, co nám historikům zbývá, je opatrně se vyjadřovat o příčinách s odkazem na uskutečnitelné kontrafaktuální scénáře, konstruované na základě úvah o jejich pravděpodobnosti. I při tom je však nutné mít neustále na mysli, že pravděpodobnost jednotlivých alternativ vývoje událostí lze odvodit výhradně na základě těch prohlášení současníků, která se zachovala. Tyto zásady můžeme nyní označit za manifest nové „chaostorie“ – chaotického přístupu k historii. Z mnoha hledisek nejde o nic nového – jen jsme zde výslovně formulovali, co řada historiků již po léta v soukromí své představivosti dělá.

Zbývá nám položit poslední otázku: Kdyby nebyla vydána tato kniha, objevila by se dříve či později podobná – a možná lepší? Nabízí se odpověď – a neříkám to jen ze skromnosti – že ano. V posledních desetiletích se představy o kauzalitě v různých vědních disciplínách změnily tak radikálně, že lze s velkou mírou pravděpodobnosti očekávat, že historici dříve či později ztracený čas doženou. Samozřejmě, kdyby historici současné generace věnovali matematice, fyzice a paleontologii stejnou pozornost, jakou věnovali sociologii, antropologii a literární teorii, mohla se taková kniha objevit již před deseti lety. Historie však nepostupuje jako věda. T. S. Kuhn má asi pravdu, když mluví o křečovitě povaze vědeckých revolucí, o snaze zastaralých „paradigmat“ přežít ještě dlouho poté, co již přestala vyhovovat.¹⁹⁵ Každé paradigma se ale nakonec stejně pohne – již jen díky soustředění zdrojů, které moderní doba vynakládá na studium otázek považovaných za důležité. (A pokud daná otázka důležitá není, projeví se to spíše dříve než později klesající výtěžností.)

Nicméně historická paradigma se měnívaly nahodilejším způsobem. Namísto periodických „skoků“ vpřed je pro vývoj moderní historiografie typický spíše stagnující „revizionismus“, kdy se žáci zabývají zejména posuzováním výkladů předchozí generace a jen výjimečně (a za cenu ohrožení vlastní kariéry) si dovolí brát v potaz její východiska. Jestliže se chvílemi zdá, že vývoj historické vědy má cyklickou povahu, jejíž existenci na úrovni dějin společnosti tato kniha

popírá, pak je to prostě jen odrazem omezení, zabudovaných do profese historika. Módní směry jako „obroda vypravěčství“ dokonale ilustrují snahu historiků kráčet při hledání metodologických inovací spíše zpět, nikoli kupředu.

Z tohoto důvodu považuji za správné vyjádřit se jazykem alternativ a možností i ke vzniku této knihy. Na jejím napsání nic nevyhnutelného nebylo. Nebýt řady setkání podobně smýšlejících historiků – k nimž ale také vůbec nemuselo dojít – žádná taková (tím myslím identická) práce by se nikdy neobjevila, což nás elegantně zavedlo zpět tam, kde tento úvod začal, k autenticky chaotické povaze každodenního života. Je na čtenáři, aby posoudil – stejně jako v případě kontrafaktuálních scénářů probíraných dále – zda je skutečný výsledek lepší než mnohé nerealizované, leč uskutečnitelné alternativy.

Anglie bez Cromwella

Co kdyby se Karel I. vyhnul občanské válce?

John Adamson

Problémy, kterými Anglie trpěla – posuzujeme-li je samy o sobě – si jen stěží zaslouží takové jméno; neznamenaly ani zátěž pro obyvatele a jejich majetek, ani nijak neurážely jejich přirozený cit pro lidskost ... Prosazení nových precedentů, pokud by se jim lidé trpně podřídili, by jistě skončilo naprostou nemohoucností parlamentu a ustavením absolutistické vlády. Žádná širší opozice však Karlovi [I.] nehrozila. Lid totiž obvykle nebývá bezprostředně postižen důsledky podobných událostí a potřebuje výraznější motiv, aby se angažoval v odporu ke stávající vládě.

DAVID HUME, *Dějiny Anglie* (1778, kap. LIII)

Když krále Karla I. v letech 1638–1640 právě nerozptylovaly finanční krize a války se Skotskem, zaměřoval svoji pozornost na příjemnější úkol, kterým byly plány na výstavbu nového královského paláce ve Whitehallu.¹ Projekt architekta Johna Webba, talentovaného žáka a spolupracovníka Inigo Jonese, byl naplněním Karlovy dlouholeté snahy najít náhradu za nehotový a zastaralý palác zděděný po Tudorech. Whitehall byl pojat velkoryse, jako dvorské sídlo, které by mohlo soutěžit s Louvrem a Escorialem. Kdyby měl král na jeho výstavbu dostatečné zdroje (a tento předpoklad nebyl v roce 1638 ještě zcela nesmyslný), dokončil by jej pravděpodobně v polovině či koncem 40. let 17. století.

Zde by tedy konečně bylo sídlo hodné systému „osobní vlády“, který Karel zavedl od roku 1629, kdy se zbavil parlamentu. Král mohl přinejmenším až do roku 1639 očekávat, že z Webbem navrženého paláce s barokními kolonádami a nádvořími bude jako oslňující monarcha vládnout své říši dalších deset let nebo ještě déle.²

Ambiciózní plány vycházely ze sebejistého předpokladu, že režim Karla I. nejen přetrvá, ale že bude také prosperovat. Byla taková sebedůvěra oprávněná? Nebo šlo, jak tvrdí mnozí historikové, jen o pošetilé iluze od reality odtrženého režimu, o další příklad sebeklamu, typického pro Karlův dvůr? Odpovědi na tyto otázky se jen zřídka posuzovaly podle své historické podstaty. Pro liberalismus a marxismus, dvě politické filozofie, jež nejvíce ovlivnily dějepisectví v 19. století, byl kolaps vlády Karla I. na konci 30. let 17. století „nevyhnutelný“. Král stál ve své snaze zvýšit autoritu monarchie (v praxi moc exekutivy) stejně jako jeho dávný předchůdce Knut proti běhu historie, který